

Университет

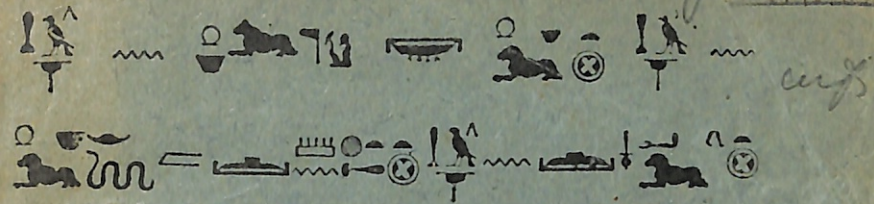
424

Библиотека
университета
I - корпус

9(075)

U-30

Российская
1910

Գ. ՂԱՐԳԱՆԵԱՆ ԷԻ Ռ. ԽԱՆ-ԱԶԱՏ

ԴԱՍԱԳԻՐԲ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

Նրբորդ ըսրեփոխած տպագրութիւն

152

9(075)
44-30

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ԷԼԷՏՐՈՆԱՐԺ ՏՊԱՐԱՆ ՈՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆԻ ՊՈԼԻՑ. 7
1910

3-4921a

Գ. ՎԱՐԴԱՆՆԵԱՆ ԵՒ Ռ. ԽԱՆԱԶԱՏ

9(075)

4-30

ԴԱՍԱԳԻՐՔ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

— ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՐԴԸ ԵՒ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐ —

Երրորդ քարեփոխած տպագրություն

31 պատկերով եւ մէկ զուգաւոր փաշէզով

2004

ՊՀԲ. № 22006

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

ԷԼԷՔՏՐԱԶԱՐԺ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆԻ ՊՕԼԻՑ. 7
1910

29329-65 Q

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Սոյն դասագիրքը կազմել մեզ թելադրել է այն հանգամանքը, որ 1906 թվականին հրատարակած լինելով «Նախագիծ-ծրագիրը», նրա հետ սակայն չտրեցին այնպիսի դասագրքեր, որոնք ծրագրի ուղղութեամբ ուսուցիչներին և աշակերտներին պէտք եղած դիւրութիւնը ընծայէին: Մենք գիտենք շատ ուսուցիչներ, որոնք, ստանձնելով այդ առարկայի դասաւանդութիւնը, շարած էին ֆնացել, թէ որտեղից սկսել և ուր յանգել:

Հրատարակելով այս դասագիրքը, մենք պարտք ենք համարում յայտնել, որ սա մի փորձ է մեր կողմից, գէթ մասամբ լրացնելու այդ՝ այնքան զգալի պահանջը: Միանգամայն ցանկալի է մեզ համար և չափազանց շնորհակալ կը լինենք, եթէ մեր ուսուցիչները — որոնք կգործածեն սոյն դասագիրքը — բարի լինեն իրանց նկատողութիւնները յայտնել մեզ, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենանք ապագայում ուղղել նրա թերութիւնները:

Աշխատելով հաւատարիմ ֆնալ «Նախագիծ-ծրագրի» բովանդակութեանը, մենք սակայն նիւթերի դասաւորութիւնը փոքր ինչ այլ կերպ ենք կատարել, այն է՝ մենք նախապատմական մարդու պատմութիւնն ու հայկական առասպելները չենք բաժանել միմեանցից ու տեւ առանձինն, ինչպէս որ թելադրում է վերոյիշեալ ծրագիրը, այլ շատ աւելի նպատակայարմար ենք համարել հայկական առասպելները, ըստ յարմարութեան՝ մէջ ընդ մէջ կցել նախապատմական մար-

դու պատմութեան հետ, իբրև մի-մի նմուշներ շատ հին ժամանակներում ապրող ցեղերի ու ազգերի հասարակական ու քաղաքական կեանքի, որոնց մասին ընդհանրապէս պատմըւում է նախապատմական մարդու պատմութեան ընթացքում:

Այդպէս դասաւորելով հայկական առասպելները, կարծում ենք, հնարաւորութիւն ենք տալիս ուսուցիչներին չաւանդել նրանց, իբրև կեանքից բոլորովին կտրուած հէքիաթներ, այլ, ընդհակառակը, օգտւելով նրանից, կօնկրեալ կերպով ցոյց տալ ու բացատրել այն բոլորը, ինչ որ, իբրև թէ-օրիա, աւանդում է նախապատմական ցեղերի ու ազգերի հասարակական, տնտեսական, քաղաքական ու մտաւոր կեանքի վերաբերեալ:

Առասպելները կազմելիս մենք օգտուել ենք գլխաւորաբար Մովսէս Խորենացուց և Պալասանեանից, նոյնպէս աչքի առաջ ենք ունեցել Ստ. Լիսիցեանի, Մ. Աբեղեանի և այլ հեղինակների աշխատութիւնները: Իսկ ինչ վերաբերում է նախապատմական մարդու մասին պատմաճշմանին, մենք ձեռքի տակ ենք ունեցել Շառլ Լեմուրնօի սօցիօլօգիական մի քանի աշխատութիւնները, Ֆ. Էնգելսի «L'évolution de la famille et de la propriété», Մասպերօյի «Histoire ancienne des peuples de l'orient», Լիպերտի «Исторія культуры», պրօֆ. Կուլդրիաւսկու «Какъ жили люди въ старину», Վ. Լուսկեւիչի «Чудеса общежитія» և ուրիշներ: Նկարներն էլ գլխաւորաբար վերցրել ենք Լիպերտի, Յ. Բ. Թայլօր-ի և Լուսկեւիչի վերոյիշեալ գրքերից, իսկ երկու կլիշէներ պ. Ստ. Լիսիցեանից:

Առաջին փոքր քարտէզը վերցրել ենք Մասպերօյի վերոյիշեալ գրքից, իսկ մեծը կազմել ենք Կովկասեան Զինուոր. շտաբի վերջին հրատարակութեան քարտէզներից:

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԲ

ԵՐՐՈՐԴ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հէնց այն պարզ հանգամանքը, որ մեր այս դասագիրքը երկու տարւայ մէջ լոյս է տեսնում արդէն երրորդ հրատարակութեամբ*), պարզապաշոյց է, որ մեր «փորձը», ինչպէս մենք անանել էինք մեր աշխատութիւնը, բաւականին յաջող էր դուրս եկել: Սակայն մենք միանգամայն հեռու էինք այն կարծիքից, թէ մեր գիրքը զերծ է թերութիւններից: Ընդհակառակը՝ հէնց մեր անձնական երկամեայ դասաւանդումը սոյն դասագրքով, բաւական էր մեզ նկատելու նրա մի շարք թերութիւնները: Եւ մենք այս անգամ լոյս ենք ընծայում մեր դասագրքի սոյն երրորդ հրատարակութիւնը բաւականին մեծ փոփոխութիւններով:

Փոփոխութիւններ անելիս մենք, ի հարկէ, նոյնպէս ղեկավարել ենք և մեր այն բազմաթիւ ընկեր-ուսուցիչների նկատողութիւններով, որոնք մեր գրքով են դասաւանդել:

Գլխաւորաբար աշխատել ենք ամեն կերպ մատչելի դրձնել դասագիրքը մեր ծխական դպրոցների III-րդ բաժանմունքի սաների համար: Այդ նպատակով փոփոխութիւնների ենք ենթարկել դասագրքի թէ լեզուն ու թէ նիւթի դասաւորութիւնը, Կան այնպիսի գլուխներ, որոնք լրացւած, աւելի պարզաբանւած են, և կան այնպիսիներն էլ, որոնք կըրձատււած և մինչև իսկ դուրս են գցւած:

*) Երկրորդ հրատարակութիւնը լոյս տեսաւ անցեալ տարի Հոկտեմբերին այնպիսի հապճեպով, որ մինչև իսկ գրքի երեսին չէր նշանակւել երկրորդ հրատարակութիւն լինելը:

Դուրս են գցւած այն գլուխները, որոնք թէև շատ հետաքրքրական են հասակաւոր ընթերցողների համար, բայց խիստ դժարամարս են փոքր մանուկների համար: Դուրս ենք գցել նաև փոքրիկ քարտէզը (Միջագետքը առանձին նրկարւած), բայց դրա փոխարէն աւելացրել ենք 6 նոր պատկերներ, որ վերցրել ենք Րադօղինայի «Ист. Халдеи» գրքից:

Ուսուցիչ և ոչ-ուսուցիչ ընկերների ու բարեկամների հարցասիրութեանը գոհացում տալու համար, աւելորդ չենք համարում այստեղ ասելու, որ դասագրքիս այն մասը, որ նախապատմական կուլտուրայի զարգացման պատմութիւնն է կազմում, գրել է Ռ. Սան-Ազատը, իսկ Հայկական առասպելներն ու աւանդութիւնները՝ Գ. Վարդանեանը: Ամբողջ գրքի խմբագրութիւնը կատարել ենք միասին, իսկ սրբարութիւնը՝ Գ. Վարդանեանը միայնակ: Մեծ քարտէզն էլ Գ. Վարդանեանն է կազմել:

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Ինչպէս որ մենք հետաքրքրւում ենք իմանալու, թէ ռիքեր են եղել մեր ծնողներն ու պապերը, այնպէս էլ մենք պիտի հետաքրքրւենք, թէ ի՞նչպիսի մարդիկ են եղել արդեօք մեր նախապապերը, որոնք ապրել են մեզնից տասնեակ հազարաւոր տարիներ առաջ: Խիստ հետաքրքիր է իմանալ, թէ ռոտեղ և ի՞նչպէս են ապրել նրանք, ի՞նչպիսի կեանք վարել, ի՞նչ սովորութիւններ ունեցել և այլն:

Մենք գիտենք, օրինակ, որ մեր պապերը, որոնք մեզնից 20—50—100 տարի առաջ են ապրել, բոլորովին հասկացողութիւն ու գաղափար չեն ունեցել շատ այնպիսի բաների մասին, որոնք մեզ համար արդէն սովորական բան են համարւում: Այսպէս օրինակ, նրանք ոչ մի հասկացողութիւն չունէին և չէին էլ կարող ունենալ աւտոմօբիլի, զրամօֆօնի, հեռախօսի, երկաթուղու, հեռադրի և շատ այդ կարգի բաների մասին, որ վերջին ժամանակներումն են միայն մարդիկ հնարել: Եւ մենք այն աստիճան ընտելացած ենք այդ բոլորին, որ մեզ թւում է, թէ դրանք եղել են մշտապէս և թէ հազիւ մարդիկ պիտի կարողանային ելա գնալ, դիցուք՝ առանց հեռագրի ու երկաթուղու:

Սակայն, շատ ու շատ հին ժամանակներում, մարդիկ միանգամայն զուրկ են եղել, ոչ միայն հեռագրից, երկաթուղուց և միւս նորագիւտ բաներից, այլ և այն բոլորից, ինչ որ այսօր մեր կեանքի ամենամանրագիւտ պայմաններն են կազմում: Տուն, հագուստ, կահ-կարասիք, գիր, թանաք, գործիքներ, զէնքեր, ամանեղէն և այն բոլորը, ինչ միանգամայն անհրաժեշտ են այսօր մարդկանց ապրուստի համար, մի ժամանակ բոլորովին գոյութիւն չեն ունեցել: Մարդիկ են իրանց խելքի զօրութեամբ ու աշխատանքով:

քով հնարել այդ ամենը:

Եւ մարդիկ այդ ամենը հնարել ու կատարելագործել են, ոչ թէ մի անգամից, այլ տակաւ առ տակաւ, հազարաւոր ու տասնեակ հազարաւոր տարիների ընթացքում: Ամբողջ սերունդներ իրանց կեանքի ընթացքում չարչարել ու տանջել են, որպէսզի կարողանան կեանքի այս կամ այն յարմարութիւնը ստեղծել: Բայց և ոչ մի սերունդ, ոչ մի ազգ, մինչև իսկ ոչ մի անհատ չէ ստեղծագործել միմեայն իր համար: Մեռել, անհետացել են սերունդներն ու ազգերը, բայց և մնացողներին են կտակել իրանց ամբողջ ստեղծագործութիւնն ու հնարած գիւտերը: Իսկ ամեն մի օգտակար գիւտ, վաղ թէ ուշ, տարածւել և ընդհանուր մարդկութեան սեփականութիւն է դառել:

Այն գիտութիւնը, որ մեզ սովորեցնում է, թէ ինչպէս են նրանք տակաւ առ տակաւ հնարել այն բոլորը, ինչ մենք այժմ տեսնում ենք մեր շուրջը՝ կոչւում է Պատմութիւն: Իսկ այն մարդիկ, որոնք գրի են առել իրանց ժամանակակից անցքերն ու դէպքերը, կոչւում են պատմագիրներ:

Բայց պատմագիրներ կարող էին լինել այն ժամանակ միայն, երբ մարդիկ կարդալ-գրիլ գիտէին: Սակայն չէ՞ որ գրել-կարդալն էլ շատ ուշ հնարած բաներ են: Այդ իսկ պատճառով էլ պատմութիւնը երկու ժամանակաշրջանների է բաժանւում—Պատմական և Նախապատմական շրջաններ:

«Պատմական» կոչւում է այն շրջանը, երբ մարդիկ գրել-կարդալ են իմացել և իրանց ժամանակակից դէպքերի մասին, գրաւոր յիշատակարաններ թողել: Իսկ «Նախապատմական» շրջանն այն է, երբ մարդիկ անկարող են եղել իրանց կեանքի մասին որևէ գրաւոր յիշատակութիւն թողնել:

Անշուշտ, շատ էլ հեշտ բան չէ նախապատմական շրջանում ապրած մարդկանց կեանքն ուսումնասիրելն ու նրանց պատմութիւնը գրելը: Բայց և այնպէս գիտնականները դրա հնարն էլ են գտել և ներկայումս արդէն բաւականին մեծ չափով ուսումնասիրութիւններ են կատարւած նախապատմական մարդկանց մասին ու դեռ էլի շարունակում են կատարւել:

Այդ ուսումնասիրութիւնները կատարելու գլխաւորաբար երկու միջոցներ կան: Առաջինը պեղումներն են, այսինքն այն, որ շատ տեղերում գետինը պեղելիս, մանաւանդ հինաւորաց գերեզմանները փորելիս, մարդկային ոսկորների, կմախքի ու զանգի հետ հողի միջից գտնւում են ամանեղէններ, գործիքներ, զէնքեր, դարձեր և այլ շատ իրեր, որոնք պատկանել են, անշուշտ, այն ժամանակներում ապրող մարդկանց: Հէնց այդ գտնւած իրերից կամ նրանց մնացորդներից կարելի է լինում գուշակել ու հասկանալ, թէ ինչպէս են ապրել մեզինից հազարաւոր տարիներ առաջ ապրած մարդիկ:

Երկրորդ միջոցը՝ մինչև այսօր դեռ ևս ապրող զանազան վայրերի ցեղերի կեանքի ուսումնասիրութիւնն է:

Երբ նաւագնացութիւնը փոքր իշատէ գարգացաւ ու եւրոպացիք բոլորովին պատահամբ դտան Ամերիկան, յետոյ Աւստրալիան և ապա մի շարք նորանոր կղզիներ, նրանք տեսան, որ այդ երկիրներում ապրում են մարդիկ, որոնք թէ իրանց արտաքինով և թէ ապրելու եղանակով բոլորովին տարբեր են մեր և ուրիշ երկիրներում ապրող մարդկանցից: Այդ տեղերում ապրող մարդկային ցեղերից շատ շատերը համարեա թէ ոչնչով չէին տարբերւում վայրի գազաններից: Նրանք ապրում էին անտառներում, ման էին գալիս բոլորովին մերկ, կերակրւում էին հում բոյսերով, պըտուղներով ու իրանց ձեռքը ընկած ամեն տեսակ որսով: Այդ մարդիկը ոչ ընակարաններ ունէին և ոչ էլ գործիքներ ու զէնքեր: Վայրի գազաններից պաշտպանելու համար նրանք, իբրև զէնք, գործ էին ածում միմիայն փայտն ու քարը:

Աւելի մօտիկից ծանօթանալով այդ վայրերի ցեղերին, ուսումնասիրելով նրանց նիստ ու կացը, սովորութիւնները, եւրոպացիք նկատեցին, որ դրանց սովորութիւններից, սընային գործիքներից ու զէնքերից շատերը ժամանակով գոյութիւն են ունեցել և նոյնիսկ այժմ էլ տեղ-տեղ գոյութիւն ունեն եւրօպական ազգերի մէջ:

Այդ դեռ բաւական չէ. նրանք նկատեցին, որ այդ ցեղերը բոլորն էլ քաղաքակրթութեան ու կուլտուրայի միևնոյն աստիճանի վրայ չեն գտնւում: Բոլորովին վայրենի

դրութեան մէջ գտնուող ցեղերից զատ, կային և այնպիսիները, որոնք կուլտուրապէս բաւական զարգացել էին արդէն և ազգ ու պետութիւն էին կազմում:

Այդ բոլոր դիտողութիւնները ենթադրել են տալիս զիտնականներին, թէ արդեօք կուլտուրական ստորագոյն աստիճանի վրայ կանգնած այդ ցեղերը ճիշտ այն կեանքն ու կենցաղը չէն վարում այժմ, ինչ վարել են տասնեակ հազար տարիներ առաջ՝ այսօրւայ լուսաւորւած ու քաղաքակրթւած ազգերի նախապատմական հայրերը: Եւ միթէ կուլտուրական զարգացման այս աստիճանաւորումը, որ ներկայումս բացարձակ նկատուում է այդ նոր գտնւած ցեղերի միջև, չէ ցոյց տալիս զարգացման ու առաջադիմութեան այն ուղին, որով անցել են բոլոր լուսաւորւած ու քաղաքակրթւած ազգերը շատ հին անցեալում:

Այդ ենթադրութիւններով առաջ տանելով իրանց ուսումնասիրութիւնները, գիտնականները բազմաթիւ ապացոյցներ են գտել, որ, յիշաւի, ամենաքաղաքակրթւած ազգերի նախահայրերն էլ մի ժամանակ ճիշտ այնպիսի մարդիկ են եղել ու այնպէս ապրել, ինչպէս են և ապրում են ներկայումս վայրենի ցեղերը:

Բազմաթիւ ուսումնասիրութիւնների շնորհով, այժմ այլևս պարզւած է նախապատմական մարդու ոչ միայն անհատական կեանքը: այսինքն այն, թէ ռոտեղ է նա ապրել, ինչո՞վ կերակրւել, ինչպէս հագնւել կամ ի՞նչ գործիքներ գործածել և այլն, այլ և նրա թէ հասարակական և թէ մշտաւոր կեանքը, այսինքն՝ նրա ընտանեկան ու հասարակական կազմը, հաւատալիքները, դաւանանքը, լեզուի կազմակերպումը և այլն:

Նախապատմական շրջանում ապրած մարդկանց կուլտուրայի զարգացման հէնց այդ պատմութիւնն է ահա, որ մենք պիտի սովորենք ներկայ գրքով, կցելով նրա հետ և հայկական այն առասպելներն և աւանդութիւնները, որ մինչև վերջին ժամանակները սովորեցնում էին իրրեւ հայ ազգի իրական պատմութիւն:

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՐԴՈՒ ՆԻԻԹԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

1.

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՐԴԿԱՆՅ ԲՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԸ

Շատ հին ժամանակներում մարդիկ, բացի բնութեան տւած բարիքներից, ուրիշ ոչինչ չեն ունեցել: Նրանք չեն ունեցել ոչ հագուստ, ոչ բնակարան և ոչ էլ ապրելու այն բոլոր միջոցները, ինչ որ հազարաւոր տարիների ընթացքում մարդիկ հնարել ու շինել են:

Սկզբում մարդիկ համարեա ոչնչով չէին տարբերւում զազաններից: Գազանները դեռ էլի ծածկւած են տաք մուշտակներով և կարող են ցրտից պաշտպանւել: Նրանք այդ բանից էլ զուրկ էին, ուստի և չէին կարողանում ապրել ամեն մի տեղ:

Առաջ մարդիկ ապրում էին միմիայն այնպիսի տաք երկիրներում, ուր ձմեռ չը կայ և ամբողջ տարին տաք է: Այդպիսի երկիրների բնութիւնն էլ չափազանց հարուստ է և լիքը ամեն տեսակ բարիքներով: Այդտեղ մարդը առանց աշխատանքի ու դժուար

ընթացին թէ կերակուր և թէ ապաստան է գտնուիմ,
և կարիք էլ չի զգում հագուստ հագնելու:

Հէնց հիմա էլ այդպիսի տաք երկիրներում ապ-
րում են շատ ցեղեր, որոնք ոչ մի հագուստի կարիք
չեն զգում և ման են գալիս մերկ, բոբիկ ու բաց
գլխով:

Այդ վայրերի ցեղերից շատերը հաստատուն բը-
նակարան կամ կացարան չունեն: Իրանց շուրջը
վիտացող գազաններից պաշտպանւելու համար, նը-
րանք ապաստան են գտնում ծառերի խիտ ծիւղերի
վրայ, քարայրներում և քարանձաւներում:

Նախապատմական շրջանում ապրող մեր նախա-
պապերը ճիշտ այդ վայրերի դրուժեան մէջ էին.
նրանք էլ գազանների յարձակումներից պահւում և
գիշերներն անց էին կացնում ծառերի ճիւղերի վրայ
ու զանազան քարայրների մէջ:

2.

Ո Ւ Տ Ե Լ Ի Ք Ը

Նախապատմական շրջանի մարդիկ սկզբում ոչ
մի աշխատանք անել չը գիտէին: Նրանք ոչ հերկել, ոչ
ցանել, ոչ հաց թխել և ոչ էլ կերակուր պատրաստել
գիտէին: Այդ ժամանակ նրանք կերակրւում էին մի-
միայն բնութեան տւած բարիքներով: Ուտում էին
պտուղներ, բոյսերի արմատներ կամ սերմեր և ծո-
վային, ցամաքային ամեն տեսակ կենդանիներ՝ մուկ,
գորտ, շուն, կատու և այլն:

Այդ կենդանիներից շատերի անունն անգամ մեզ
զգուշ է պատճառում և մենք ոչ մի կերպ չենք
ուտի նրանց: Բայց դա միմիայն սովորութիւնից է
կախած: Այս ըոպէիս էլ այնպիսի ազգեր կան, որ-
ոնց համար մուկը, գորտը, մորեխն և ուրիշ այդ
տեսակ կենդանիներն ու զեռունները նոյնքան հա-
մեղ ու սիրելի կերակուրներ են, որքան մեզ համար,
վառեկը, ոչխարն ու կովը:

Մեր երկրում էլ սովի ժամանակ մարդիկ սի-
րով ուտում են այնպիսի կենդանիներ, որոնց ուրիշ
ժամանակ երբէք չէին ուտի:

Նախամարդիկ գտնւում էին ճիշտ սովի ժամանակ
ապրող մարդկանց դրուժեան մէջ. նրանք իրանց աշ-
խատանքով դեռ ևս ուտելիքներ պատրաստել չիմա-
նալով՝ քաղցից չը մեռնելու համար՝ ստիպւած էին ու-
տել այն ամենը, ինչոր իրանց ձեռքն էր ընկնում:

3.

ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Ներկայումս երբ մենք մի նոր մարդու հետ
ենք ծանօթանում, իսկոյն հետաքրքրւում ենք իմա-
նալու, թէ նա որտեղացի է կամ որն է նրա հայրե-
նիքը: Նախամարդիկ ոչ միայն մշտական բնա-
կարաններ չունէին, այլ և մշտական հայրենիք էլ
չունէին: Նրանք ստիպւած էին շարունակ դէս ու
դէն ընկել, երկրէ-երկիր թափառել՝ կերակուր գըտ-
նելու նպատակով:

Հիմա էլ մարդիկ շատ անգամ ստիպւած են իրանց հայրենիքը թողնել և օտար երկիր գնալ աշխատանք գտնելու համար: Օրինակ, գիւղերից գնում են Թիֆլիս, Բագու կամ մի ուրիշ մեծ քաղաք: Մենք այդ մարդկանց համար չենք ասիլ, թէ նրանք թափառում են: Նրանք ունեն մշտական բնակավայր կամ հայրենիք, ուր կարող են մի օրոշ ժամանակից յետոյ վերադառնալ: Բացի դրանից, Թիֆլիս կամ Բագու գնացողը, երբ գործ կամ աշխատանք է ճարում, այլ ևս երկար ժամանակ տեղից չի շարժւում:

Բոլորովին այլ էր նախամարդկանց կեանքը: Նրանք ոչ թէ գործ կամ աշխատանք էին փնտռում, այլ այնպիսի տեղեր, ուր բնութիւնը կարող էր աւելի առատութեամբ կերակրել նրանց: Իսկ երբ ուտում, սպառում էին իրանց շուրջը գտնւած բոլոր ուտելիքները, նրանք իսկոյն թողնում, հեռանում էին՝ մի նոր տեղ գտնելու:

Եւ այդպէս շարունակ ուտելիք փնտռելու նպատակով թափառած ժամանակ, մարդիկ միշտ դիտում էին բնութիւնը: Նրանք նկատում էին, թէ տարւայ ո՞ր եղանակին և ո՞րտեղ կարելի է առատութեամբ այս ու այն պտուղները գտնել, ե՞րբ և ո՞ր բոյսի վրայ են լինում մեծ քանակութեամբ զեռուններ, ձիճուններ կամ այլ կենդանիներ:

Այդպէս ժամանակի ու տեղի համաձայն, մարդիկ շարունակ թափառում էին տեղից տեղ, միշտ մտածելով, որ քաղցած չը մնան:

Թափառական կեանք վարող մարդկանց համար, մշտական բնակավայր կամ տուն ու տեղ ունենալը նոյնիսկ շատ ծանր բեռ կարող էր լինել, որովհետեւ

նա ստիպւած պիտի լինէր, իր տունը պահպանելու պատճառով, երկար ժամանակ միեւնոյն տեղում մնալ և սովից մեռնել:

4.

ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐՆ ՈՒ ԶԷՆՔԵՐԸ

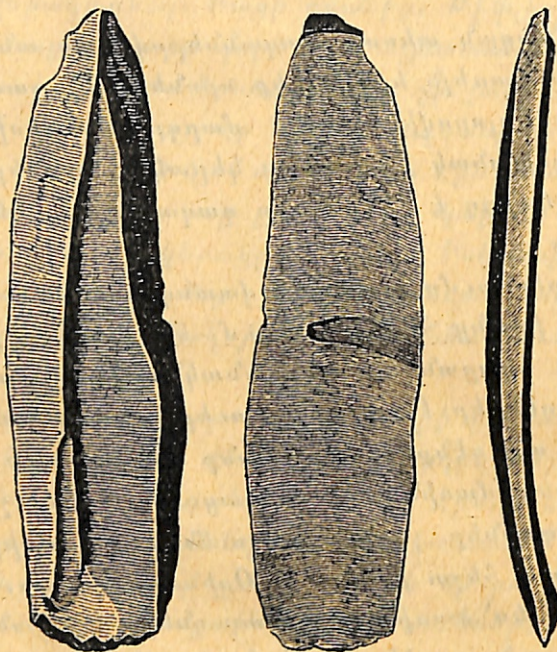
Զանազան տեսակ գաղաններով լիքն անտառներում թափառելն և ուտելիք որոնելն էլ շատ հեշտ բան չի: Բոլորովին անզէն մարդը այդպիսի տեղերում, փոխանակ իր համար կերակուր գտնելու, շատ անգամ կարող է հէնց ինքը գաղաններին կերակուր դառնալ:

Ներկայումս այդպիսի վտանգաւոր տեղ գնալիս, մարդիկ իրանց հետ վերցնում են կատարելագործւած լաւ հրացաններ, ատրճանակներ և այլ զանազան տեսակ զէնքեր: Բայց ո՞վ էր տւել նախամարդուն հրացան ու այլ զէնքեր, երբ նրանք դեռ երկաթի կամ այլ մետաղների մասին իսկի հասկացողութիւն էլ չունէին:

Գաղաններ չեղած տեղումն էլ ուտելիք ձեռք գցելը շատ հեշտ բան չէր: Օրինակի համար, երբեմն տեսնում ես՝ ծառի վրայի պտուղները այնքան բարձր են կախւած, որ ձեռքդ չի հասնում. կամ թէ՛ մի օր և է բոյսի համեղ արմատը այնչափ խորն է թաղւած հողի մէջ, որ անկարելի է մատներով ու եղունգներով հանել. և կամ թէ՛ այս ու այն ընկոյզը այն աստիճան պինդ է, որ չես կարող ատամներով կոտրել:

Այդպիսի և ուրիշ շատ աւելի մեծ դժւարութիւնների առաջ մարդիկ հիմա բոլորովին կանգ չեն

առնում. նրանք ունեն շատ յարմար կերպով շինւած բահ, քլունգ, կացին, մուրճ, դանակ և այլ բազմաթիւ գործիքներ: Նախամարդիկ այդ բոլորից և ոչ մէկը չունէին: Նրանք իրանց առաջին գործիքներն ու զէնքերը գտան հէնց այն բնութեան մէջ, որտեղ գտել էին իրանց ուտելիքը: Առաջին գործիքներն ու զէնքերը եղել են փայտն ու քարը:

№ 1. Քարէ դանակներ

Փայտէ ձողով նախամարդիկ բարձր ծառից պտուղներ էին թափ տալիս, սրածայր փայտով գետնից արմատներ էին հանում, իսկ քարերով ամեն տեսակ պինդ կեղև ունեցող ընկոյզներ էին կտրում: Նոյն փայտերով

ու քարերով նրանք նաև պաշտպանւում էին զազաններից:

Այդ սկզբնական գործիքներն ու զէնքերը ձեռք բերելուց յետոյ, մարդիկ սկսում են կամաց-կամաց կատարելագործել նրանց և յարմարեցնել իրանց զանազան պէտքերին:

Մարդիկ երբ տեսնում են, որ կարելի է քարը կտրել մի ուրիշ քարի միջոցով, սկսում են քարի կտորներին զանազան ձևեր տալ: Մի որևէ բան կտրելու համար, քարի կտորի մի կողմը սրում և նրան դանակի ձև էին տալիս, իսկ ծակելու համար՝ նրան երկար ու սրածայր էին դարձնում:

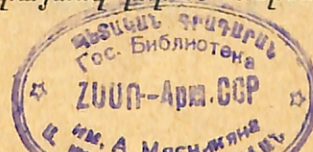
Այդպիսի գործիքներ ու զէնքեր պատրաստելու համար մեծ ծառայութիւն էր մատուցանում կայծաքարը: Դա շատ հեշտութեամբ է կոտրւում ու զանազան սուր ձևեր ստանում:

Բացի փայտից ու քարից, գործիքներ ու զէնքեր պատրաստելու համար, նախամարդիկ օգտւում էին նոյնպէս կենդանիների ոսկրներից, ժանիքներից և եղջիւրներից:

5.

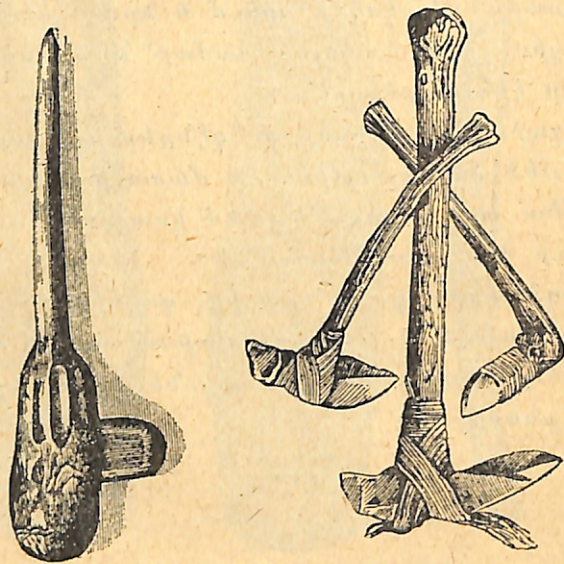
ԱՌԱՋԻՆ ՄՈՒՐՃՆ ՈՒ ԿԱՅԻՆԸ

Առաջին գործիքներն ու զէնքերը գտնելուց յետոյ, մարդիկ սկսում են նրանց կամաց-կամաց կատարելագործել: Ամենօրեայ փորձով նրանք նկատում են, որ երկար փայտով խփած հարւածը շատ աւելի

խիստ և ուժգին է, քան կարճ փայտով խփածը: Եւ այդ հանգամանքը մարդուն թեւադրում է իր քարէ գործիքներին կոթ շինել, որպէսզի նրանց հարւածը զօրաւոր լինի: Կոթ շինելու համար փայտի պակասութիւն չը կար, հարկաւոր էր միայն սրածայր քարի կտորը փայտի մի ծայրին ամրացնելու հնարը գտնել:

Կարիքն ու անհրաժեշտութիւնը հնարագէտ են դարձնում մարդուն: Եւ նախամարդիկ կապելու մի-

№ 2. Քարէ կացիններ:

ջոցներ են գտնում. դրա համար նրանք գործ են ածում զանազան բոյսերի (օրինակ կանեփի) կամ ծառի թեւանման կեղևները: Նրանք քարի կտորը փայտի ծայրին կապելով՝ հնարել են իրանց առաջին մուրճըն ու կացինը: Եթէ փայտի ծայրին կապւած քարը

բուժ էր, գործիքը մուրճի դեր էր կատարում, իսկ եթէ քարը մի կողմով սուր էր, նա դառնում էր կացին:

Այդ եղանակով պատրաստւած գործիքները, բացի ուժեղ հարւած ունենալը, շատ յարմար էին նոյնպէս ձեռքում բռնելու համար:

6.

ՈՐՍՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Նախամարդն իր առաջին մուրճն ու կացինը հնարելուց յետոյ, այլևս զինւած էր: Նա հիմա առաւելան պէս չէր վախենում զազաններից. նա ոչ միայն համարձակւում էր նրանց հետ կռիւ բռնել, այլև որսում էր նրանց և իր աղքատիկ սեղանը հարստացնում: Այժմ նա հնարաւորութիւն ունէր սպանելու այնպիսի կենդանիներ, որոնցից նա առաջ փախչում ու պահւում էր:

Այդ ժամանակից մարդը սկսում է որսորդութեամբ պարապել:

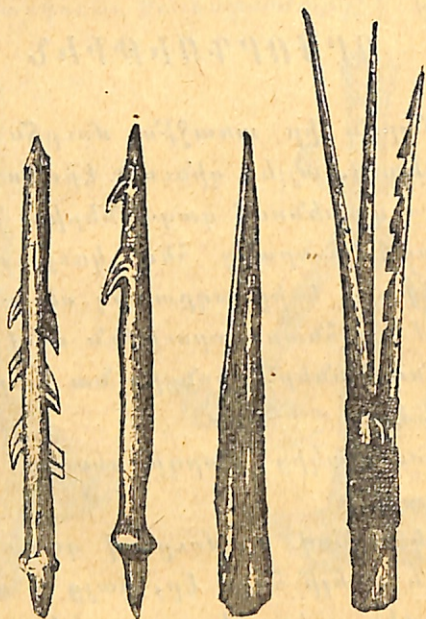
Քարէ կացինով ու մուրճով զազաններին դիմադրելը թէև աւելի հեշտ էր, բայց և այնպէս անվտանգ բան չէր. պէտք էր զազանին այնչափ մօտենալ, որ կացինը կամ մուրճի ծայրը հասնի նրան: Սակայն այդ ընդհանր զազանը կարող էր կացնի հարւածը ստանալուց առաջ՝ մարդու վրայ ցատկել ու նրան բղիկ-բղիկ անել:

Այդ բանը ստիպում է մարդուն մտածել, թէ չի՞ կարելի արդեօք այնպիսի գէնք կամ գործիք հնարել,

որով կարելի լինի որսին (թռչուն կամ գազան) սպանել հեռուից, առանց նրան շատ մօտենալու:

Եւ մարդիկ հնարում են պարսատիկն ու նիզակը:

Պարսատիկը շինելու համար վերցնում էին մի մորթու կամ կաշւի փոքրիկ կտոր, երկու ծայրերը ծակում և այդ ծակերից թել անցկացնում, թելերն էլ պատրաստում էին զանազան ծառերի ու բոյսերի կեղևներից:

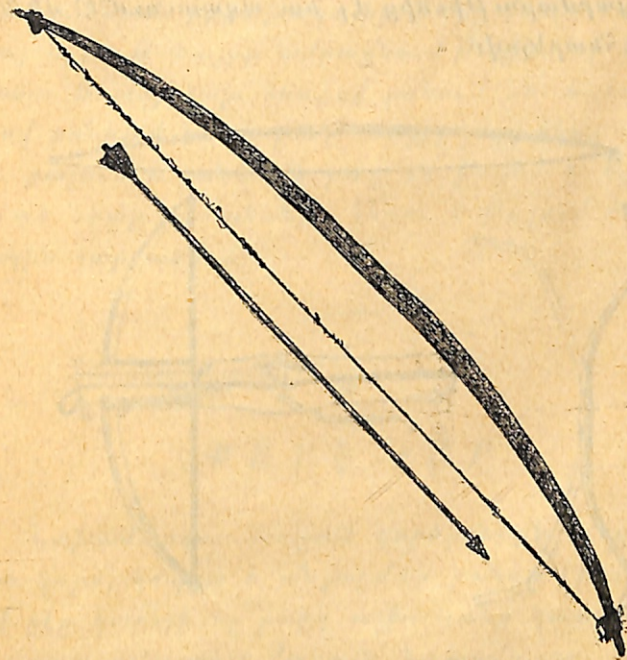

№ 3. Եղջիւրէ և ոսկրէ գործիքներ ու զէնք:

Պարսատիկով մարդիկ քարեր էին նետում հեռու և ուժգին հարւածում: Դեռ մինչև հիմա էլ երեխէքը այդ զէնքը իբրև խաղալիք գործ են անում:

Խիստ թափով զցած ժամանակ նիզակն էլ բաւական հեռու կարող է գալ և ուժեղ հարւածել: Մեր

երկրում ապրող քիւրդերը հիմա էլ դեռ գործ են անում նիզակ: Դա մի երկար ձող է, որի մէկ կամ երկու ծայրերին էլ երկաթէ սուր սլաքներ են ամ-

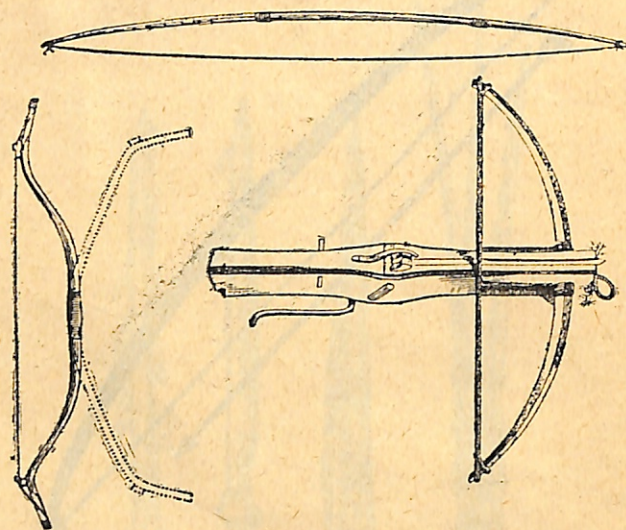
№ 4. Պարզ տեսակի նետ ու աղեղ:

բացրած: Ձողի մէջտեղից բռնում, ճօճում են օդի մէջ և թափով նետում ու հարւածում թշնամուն:

Նախամարդիկ այդ ձևով էին շինում իրանց

նիզակը. այն տարբերութեամբ միայն, որ երկաթէ սլաքների փոխարէն, նրանք ձողի ծայրերին ամրացնում էին սուր քարի կամ ոսկորի կտորներ:

Ժամանակի ընթացքում այդ պարսպատիկն ու նիզակը՝ էլ չեն գոհացնում որսորդ մարդուն, որովհետեւ դրանց երկար գործածելուց ձեռքը յոգնում էր: Այդ անյարմարութիւնից էլ նա ազատւում է՝ մի նոր գործիք հնարելով:

№ 5. Բարդ տեսակի աղեղներ

Նա վերցնում է ծառի դալար, բայց առաձգական ճիւղը, ծռում է նրան ու կիսաշրջանի ձև տալիս: Յետոյ ճիւղի թեքւած ծայրերը նա ամուր կապում է բարակ թուկով: Այդ եղանակով ահա պատրաստ է աղեղը:

Աղեղի միջոցով նիզակի նետելը շատ ու շատ

հեշտանում է: Բայց այս անգամ նիզակը առաջւանից շատ աւելի կարճ է լինում և մէկ ծայրին միայն սլաք հագցրած: Այդ ձևով պատրաստւած նիզակը կոչւում է նետ:

Աղեղի շինելն ու գործածելը շատ հեշտ է. մինչև օրս մեր մանուկներն էլ յաճախ շինում ու գործ են ածում նրան իբրև խաղալիք: Նետը գնում են աղեղի վրայ և բութ ծայրը ամրացնում թուկին, որ կոչւում է լար: Յետոյ ձախ ձեռքով բռնում են աղեղը, իսկ աջով բռնելով նետի բութ ծայրը լարի հետ միասին, լաւ քաշում և յանկարծ բաց են թողնում: Այդ ձևով զցւած նետը բաւականին հեռու է թռչում և նըպատակին հարւածում:

7.

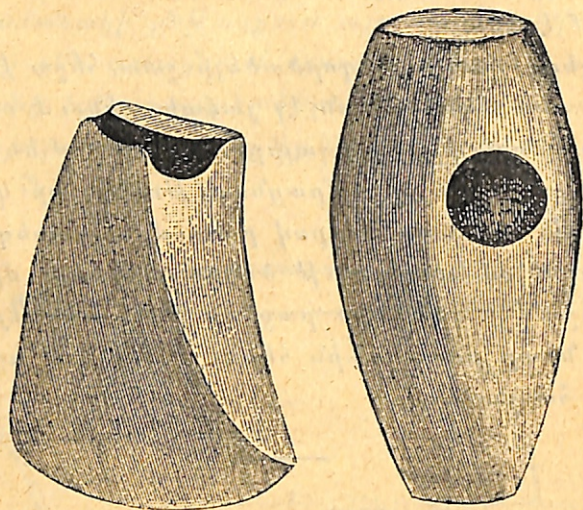
Ք Ա Ր Է Դ Ա Ր

Նախամարդու հնարած գործիքներն ու զէնքերը շատ կոշտ, կոպիտ և անյարմար բաներ էին: Նրանցով չէր կարելի ոչ բարդ աշխատանք կատարել և ոչ էլ արագ աշխատել: Սակայն նախամարդու կեանքն էլ շատ պարզ էր, և մարդիկ շատ ու շատ բաների իսկի կարիք էլ չունէին:

Այսպիսի գործիքներով ու զէնքերով մեր նախապապերը աշխատել ու եղաւ են դնացել ամբողջ հազարաւոր տարիներ՝ մինչև որ վերջապէս հնարը գրտել են աւելի յարմարը պատրաստելու:

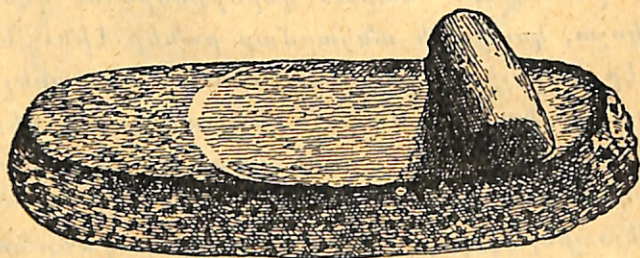
Շարունակ զանազան տեսակ քարերից գործիք-

ներ պատրաստելիս՝ մարդիկ նկատում են, որ տարբեր տեսակի քարերը միմեանց տաշում ու յղկում՝

№ 6. Յղկած քարէ կացիներ:

են: Այդ ժամանակից ահա, նրանք սկսում են իրանց խորտուբորտ գործիքները յղկել և հետզհետե հնարել

№ 7. Երկանք:

են յղկած քարէ կացիներ, սանդ, երկանք և ուրիշ շատ անհրաժեշտ գործիքներ ու զէնքեր:

Նախապատմական այն ամբողջ շրջանը, երբ մարդիկ քարէ գործիքներ ու զէնքեր են գործածել, կոչւում է քարէ դար: Այդ քարէ դարը տեսել է տասնեակ հազարաւոր տարիներ և բաժանւում է երկու մեծ շրջանների. առաջինը՝ հին քարէ դար, երբ դեռ մարդիկ կոշտ ու կոպիտ գործիքներ էին գործածում, իսկ երկրորդը՝ նոր քարէ դար, երբ մարդիկ յղկած քարէ գործիքներ էին գործածում:

8.

ՄԻՍՆ ՈՒ ՋՈՒԿԸ ՊԱՀՊԱՆԵԼՈՒ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Ինչպիսի զէնքեր ու գործիքներ էլ հնարում էին նախամարդիկ, դարձեալ նրանք երկար ժամանակ դեռ կիսաքաղցած կեանք էին վարում: Միմիայն որսի յոյսով ապրող մարդու վիճակը ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել:

Պատահում էր, որ մի օր որսը չափազանց առատ էր լինում, բայց և պատահում էր, որ որսորդը օրերով ոչինչ չէր կարողանում զանել:

Մարդիկ դեռ չըգիտէին, թէ ինչպէս աւելցած միսը կամ ձուկը միւս օրւայ համար պահել:

Մենք հիմա դրանց երկար ժամանակ պահպանելու շատ միջոցներ գիտենք: Օրինակ՝ մսից դաւում, մա, երշիկ (կալբաս) և ապուխտ ենք պատրաստում, ձուկը չորացնում կամ աղն ենք դնում, բանջարեղէնը քացախի մէջ ենք պահում, պտուղներից կոնսերվներ պատրաստում և այլն: Նախամարդիկ այդ բո-

լորի մասին ոչ մի գաղափար էլ չունէին: Նրանք ամեն բան ուտում էին հում, հէնց այնպէս, ինչպէս որ գտնում էին: Եթէ առատ որսից աւելացածը փորձում էին միւս օրերի համար պահել, ամեն ինչ հոտում փչանում էր:

Շատ ու շատ երկար դարեր են անցել, մինչև որ մարդիկ միսն ու ձուկը չորացնելու հնարն են գտել: Նրանք նկատել են, որ քարէ կամ ոսկորէ դանակով քարակ կտրւած միսը, արեգակի այրող ճառագայթների տակ մնալով, ոչ թէ հոտում, այլ թմշկում, չորանում է և համն էլ դուրեկան է դառնում:

Այդ ժամանակից մարդիկ հետզհետէ սովորում են միսն ու ձուկը չորացնել, ապուխտ պատրաստել, և այդպիսով իրանց շատ աւելի ապահով դալ:

Դրանից յետոյ նրանք կարող էին թէ «սև օրւայ» համար ուտելիք պահել, և թէ որսորդութեան կամ ձկնորսութեան գնալիս՝ հետները պաշար վերցնել:

9.

Կ Ր Ա Կ Ի Գ Ի Ի Տ Ը

Քարէ դարում մարդու արած գիւտերից ամենանշաւորը կրակ վառելու գիւտն է:

Հիմա կրակ վառելը այնչափ սովորական ու հեշտ բան է, որ ամենափոքր երեխան էլ գիտէ: Դրա համար հարկաւոր է միայն լուցկի ունենալ: Ո՞վ չը գիտէ, թէ ռոստիճան անհրաժեշտ բան է կրակը: Կրակով մենք տաքանում ենք, հաց ենք թխում, կե-

րակուր պատրաստում, դանազան մետաղներ ենք հալում ու նրանցից հազար ու մի տեսակ բան շինում: Նախամարդիկ այդ բոլորի մասին դեռ ոչ մի հասկացողութիւն չունէին, որովհետև կրակ վառել չը գիտէին:

Այդպիսով այն ժամանակւայ մարդիկ գիշերները ճրագ ունենալու հնարաւորութիւնից էլ զրկւած էին: Հէնց որ գիշերւայ մութը վրայ էր հասնում, մարդիկ խաւարի մէջ էին թաղւում և ամբողջ գիշերը սրտի դողով անցկացնում:

Նրանք շարունակ սարսափի մէջ էին, մտածելով, թէ անա շուրջը վիտացող ու ոռնացող գազաններն իրանց վրայ կը յարձակեն: Այդ դրութեան մէջ մարդիկ անհամբեր սպասում էին արեգակի ծագելուն, որ լոյս բացւի և իրանք հնարաւորութիւն ունենան գազաններից պաշտպանւել:

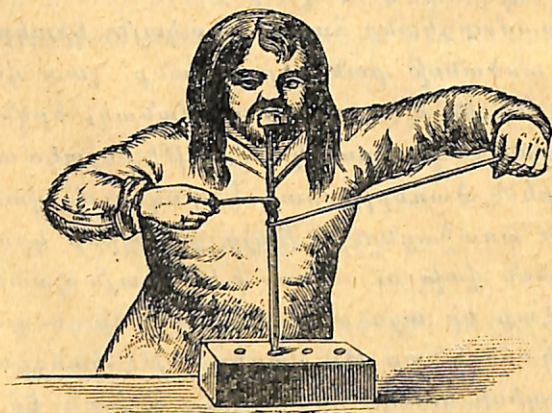
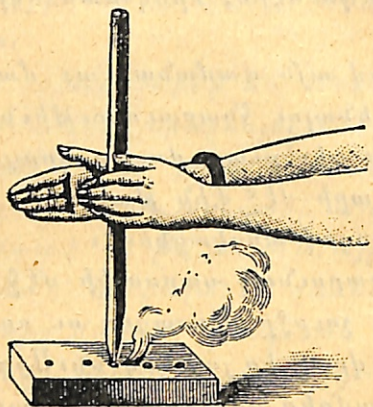
Նախամարդկանց համար, սակայն, կրակը մի բոլորովին անծանօթ բան չէր: Նրանք շատ վաղ էին նկատել, թէ ինչպէս որոտի ժամանակ, երկնքում մի ինչ որ բան է փայլատակում, և թէ ինչպէս այդ փայլակը երբեմն ծառերի վրայ է ընկնում, վառում ու հրդեհներ առաջացնում: Բայց այդպիսի կրակը նախամարդուն վախ ու սարսափ էր միայն պատճառում: Նրան պէտք էր այն տեսակ կրակ, որ ուզած ժամանակ կարողանար թէ վառել և թէ հանգցնել:

Այդպիսի կրակ ստանալու միջոցն էլ մարդիկ գտան վերջապէս:

Երբ փայտից, քարից և ոսկորից շարունակ գործիքներ էին շինում, նրանք տեսան, որ չոր փայտի երկու կտորներ երկար ժամանակ միմեանց քսելիս,

նախ խիստ տաքանում, ապա վառում ու կրակ են դառնում:

Այդ բանը նկատելուց յետոյ, մարդիկ հնարել են

№ 8 և 9. Կրակահան գործիքներ:

այնպիսի գործիքներ, որոնցով կարելի էր աւելի հեշտ կերպով կրակ վառել:

Այդ գործիքներից ամենաշատ տարածւածը մի տափակ փայտի կտոր էր մի քանի ծակոտիներով:

Ծակոտիներից մէկն ու մէկի մէջ մի չոր ձողիկ էին մտցնում ու ձեռքերով այնքան պտտեցնում, մինչև ձողիկի ծայրը կը վառւէր և կրակ կը ստացւէր: Ստացւած այդ կրակով նրանք նախ վառում էին հեշտ վառող նիւթեր, ծառի չոր տերևներ, խոտ կամ յարդ և յետոյ վրան փայտեր դնում:

Մինչև օրս էլ մի քանի վայրերի ցեղեր դեռ հէնց այդ եղանակով են կրակ ստանում:

Շատ աւելի ուշ, կրակ ստանալու համար մարդիկ գործ են ածել կայծքար և արեթ:

10.

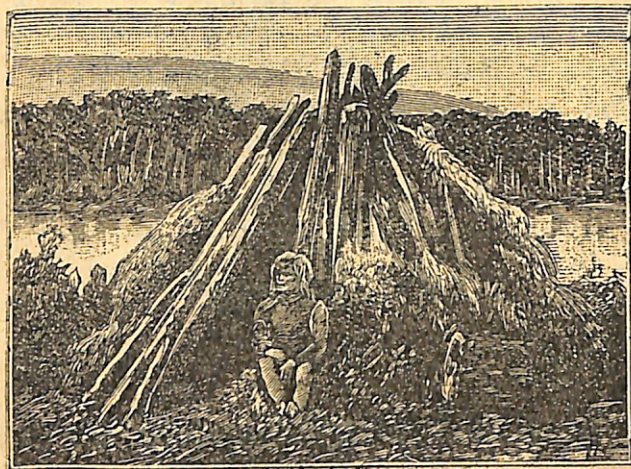
ՄԱՐԴՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ԲՆԱԿԱՐԱՆԸ

Կրակի տւած օգուտները չափազանց շատ էին: Մարդիկ ցուրտ ժամանակ տաքանում էին, գիշերները կրակի մօտ պառկելով՝ գազաններից բոլորովին ապահով էին մնում: Նրանք այլևս կարող էին գնալ և այնպիսի ցուրտ երկիրներում ապրել, ուր առաջ անկարող էին: Կրակով կարող էին միս, պտուղ և գանազան ուտելիքներ եփել, որ անշուշտ աւելի համեղ ու օգտակար է, քան թէ հումը:

Կրակի բազմաթիւ օգուտները տեսնելով, մարդիկ սկսում են նրան աստծու տեղ պաշտել: Նրանք մտածում են մի այնպիսի հնար գտնել, որ կարողանան կրակ-աստւածը երկար ժամանակ վառ պահել:

Քամի եղած ժամանակ և անձրևային օրերում, կրակը կամ հրդեհ էր առաջացնում և կամ հանգչում էր: Բացի դրանից փայտերը իրար քսելով կրակ ստանալու եղանակը շատ յոգնեցուցիչ էր:

Մարդիկ ամեն կերպ աշխատում էին այդ դժ-

№ 10. Վայրենիների բնակարանի մի տեսակը

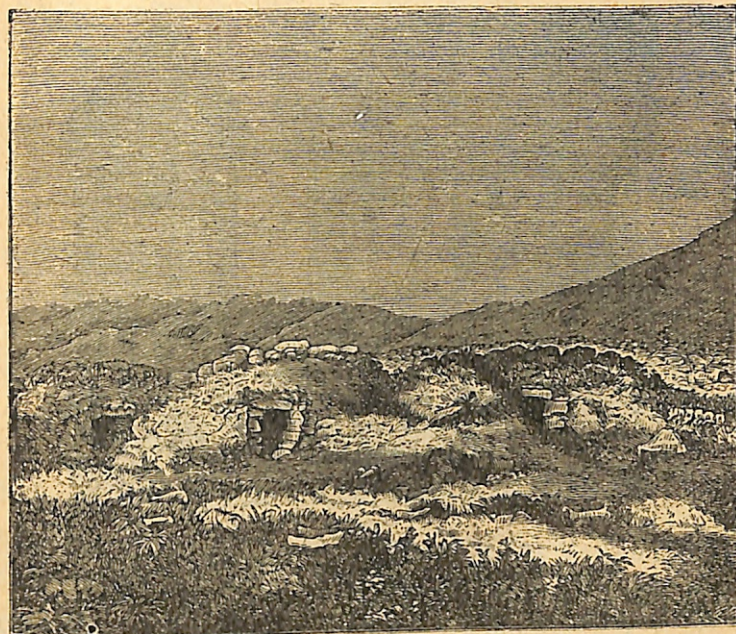
ւարութիւնների առաջին առնել: Հետզհետէ սովորեցին բնակարան կամ տուն շինել:

Նրանք սկզբում փայտից կամ քարից պատւար էին շինում քամու փչած կողմը, բայց յետոյ, տեսնելով, որ քամին միշտ միևնույն կողմից չէ փչում, նրանք կրակի չորս կողմից պատեր են շինում, ու վրան էլ ծածկում:

Այդ եղանակով շինւած տունը սկզբում ծառայում էր միմիայն կրակ-աստուածը միշտ վառ պահելու համար: Յետոյ երբ մարդիկ ցրեցին աւե-

ւի ցուրտ երկիրներ, նրանք տունը շինում էին իրանց քնակութեան համար:

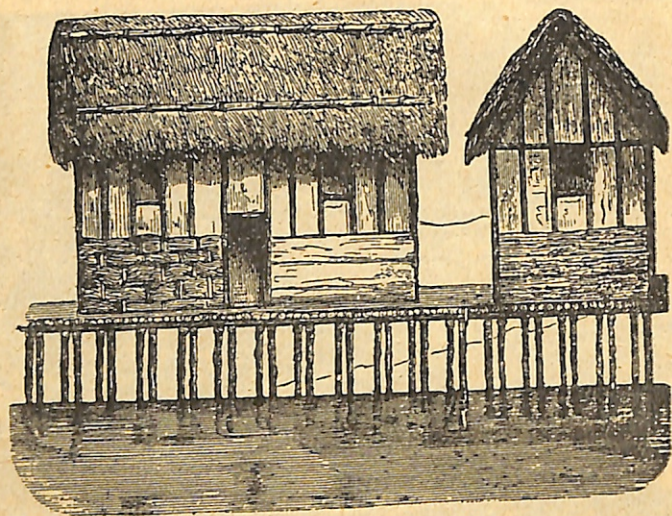
Բնակած երկրի ու տեղի համաձայն, մարդկանց շինած բնակարաններն էլ սաստիկ տարբերում էին

№ 11. Վայրենիների բնակարանի մի ուրիշ տեսակը

միմեանցից: Տաք երկիրներում ապրողների բնակարանները շատ անհաստատ բաներ էին, նրանք շինւում էին գետնի երեսին, փայտի կողերով (Տես նրկար № 10): Ցուրտ երկիրների բնակարանները, ընդհակառակը՝ գետնափոր և շատ աւելի հաստատուն էին լինում: Ծովերի, լճերի ու մեծ գետերի մօտ ապրող մարդիկն էլ բոլորովին ուրիշ տեսակ բնա-

կարաններ են շինում: Թուռաւոր միջատներէց ու
այլ զանազան ֆլատակար կենդանիներէց ապահով մը-
նալու համար, մարդիկ բնակարանները շինում էին
հէնց ջրի մէջ: Ափից ոչ շատ հեռու, ջրի մէջ նրանք

№ 12. Ջրի վրայ շինուած տուն:

հաստ գերաններ էին տնկում և դրանց դուրս ցցւած
գլուխների վրայ բնակարան շինում: Այդպիսի բնա-
կարանը կամ տունը ափի հետ միացւում էր կամուր-
ջով, կամ թէ չէ մարդիկ պարզապէս մակոյկներով
էին ել ու մուտ անում:

11.

Հ Ա Գ Ո Ւ Ս Տ

Նախամարդիկ հագուստ էլ չունէին: Տաք երկըր-
ներում ապրելով, նրանք հագուստի իսկի կարիք
չէին զգում: Այս բոլորիս էլ այդպիսի երկիրներում
ապրող շատ ցեղեր բոլորովին մերկ են ման գալիս:
Երբ մարդիկ սովորեցին կրակ վառել ու բնա-
կարաններ շինել, նրանք սկսեցին հետզհետէ աւելի
ու աւելի ցուրտ երկիրներ գնալ, Բայց ցուրտ երկրում
առանց հագուստի ապրելը շատ դժւար բան է. իսօ չի
կարելի միշտ կրակի կողքին նստել: Այդպիսով մարդ
կարող է քաղցած մնալ:

Այդ ժամանակ մարդիկ նկատում են, որ զազան-
ները ցրտից բոլորովին չեն վախենում, որովհետեւ
նրանք տաք մուշտակ ունեն: Հետեւելով նրանց օրի-
նակին, մարդիկ սկսում են դրանից յետոյ իրանց
սպանած զազանների մորթով ծածկւել:

Բայց այդ ձևի հագուստ նախամարդուն չէր կա-
րող գոհացնել, որովհետեւ չդաբաղած մորթը թէ կոշտ
է և թէ մարմնին լաւ չի կաշում: Հետզհետէ նրանք
սովորում են դաբաղել մորթը: Առաջ նրանք քերում
էին մորթի տակը, թրջում, ձեռքի մէջ ճմուռ ու
կակղեցնում էին: Բայց յետոյ, երբ ծանօթացան զա-
նազան բոյսերի, օրինակ՝ գլտորի հետ, նրանք դը-
րանց միջոցով աւելի լաւ կարողացան փափկացնել՝
դառաղել իրանց մորթէ հագուստը:

Աւելի ուշ, մարդիկ սովորում են թելանման
բոյսերից, կամ ծառերի բարակ կեղևներից կտորներ

գործել ու նրանցից հագուստ կարել: Մարդու առաջին անգամ գործած կտորները չափազանց հասարակ

№ 13. Մորթիով ծածկած վայրենի:

ու պարզ բաներ էին, ինչպէս օրինակ, այսօրւան

Ճիլոպը կամ խսիրը: Շատ ու շատ ուշ են նրանք սովորել բրդից մանւածքներ ու գործւածքներ պատրաստելը:

Կարելու համար էլ, իբրեւ ասեղ, մարդիկ գործ էին ածում ծառերի փշեր, կենդանիների և մանաւանդ ձկների բարակ ոսկորներ:

Մետաղների հետ դեռ ևս ծանօթ չլինելով, նրանք անկարող էին ասեղներ ունենալ:

12.

ՄԵՏԱՂՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆԸ

Մետաղներ հալելն ու նրանցից զանազան իրեր պատրաստելը մարդիկ սովորել են շատ ուշ ժամանակ, երբ արդէն լաւ ծանօթ էին կրակի գործածութեան հետ:

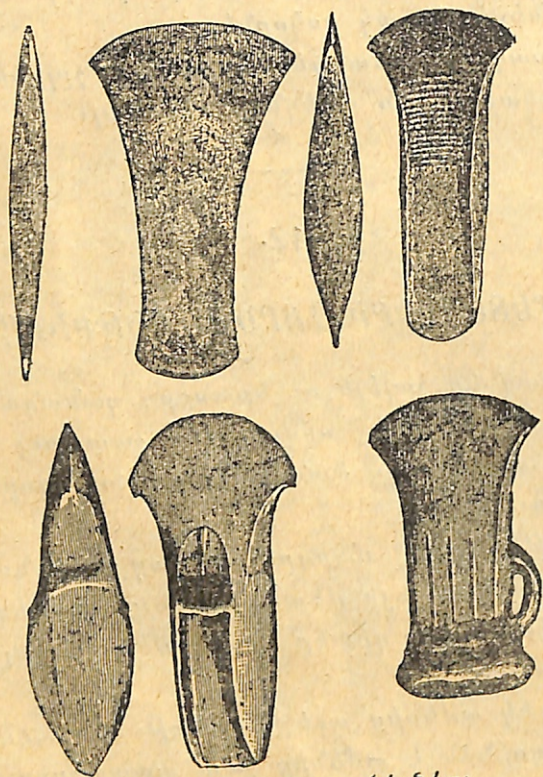
Բնութեան մէջ մարդը շատ վաղ ժամանակից էր նկատել այս կամ այն մետաղը, բայց քանիդեռ կրակ չունէր, նա չը գիտէր էլ թէ մետաղները կարող են հալւել:

Մարդիկ ամենից աւելի ծանօթ էին պղնձին, որովհետեւ պղինձն է ամենից շատ պատահում բնութեան մէջ:

Սակայն մաքուր պղինձը շատ կակուղ է. նրանից անկարելի էր գործիքներ ու զէնքեր պատրաստել: Սկզբում մարդիկ այդ փայլուն մետաղը գործ էին ածում միմիայն զարդարանքի համար: Կրակը գտնելուց յետոյ, նրանք նկատում են, որ պը-

ղինձը, անագի կամ կլայեկի հետ միասին հալելով, կարծրութիւն է ստանում, և շատ յարմար է դառնում գործիքներ շինելու:

Պղնձի ու անագի այդ խառնուրդը կոչւում է քրոնձ:

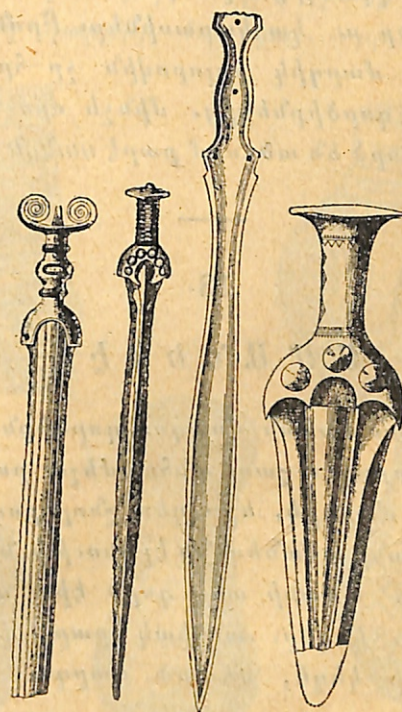
№ 14. Բրոնզէ գործիքներ:

Բրոնզը բնութեան մէջ պատրաստի չէ պատահում: Պղինձն ու անագը միասին հալելով՝ կարելի է ստանալ բրոնզ: Մարդիկ շատ ուշ հասկացան այդ բանը:

Հասկանալուց յետոյ, նրանք այլևս իրանց գործիքների ու զէնքերի մեծ մասը սկսում են բրոն-

զից պատրաստել: Հէնց այդ ժամանակից էլ մարդկութեան պատմութեան մէջ սկսում է քրոնզի դարը, որ նոյնպէս հազարաւոր տարիներ է տևում:

Բրոնզի հետ միաժամանակ մարդիկ ծանօթացել են և երկաթի հետ: Բայց երկաթի հալելն ու մաք-

№ 15. Բրոնզէ սրեր ու դաշոյն:

րելը շատ աւելի դժւար գործ է, քան բրոնզ պատրաստելը: Դրա համար էլ բրոնզից շինած գործիքներն ու զէնքերը շատ վաղ և աւելի են տարածւել, քան երկաթից շինածները:

Բայց երբ մարդիկ երկաթ հալելը սովորեցին,

իրանց բոլոր գործիքներն ու զէնքերը սկսեցին երկաթից պատրաստել: Երկաթը բրոնզից շատ աւելի դիմացկուն և լաւ է:

Այդ ժամանակից էլ սկսում է մարդկային պատմութեան երկաթէ դարը, որ շարունակւում է մինչև այսօր: Հիմա բրոնզից պատրաստում են միմիայն զարդարանքներ ու կահկարասիներ: Բրոնզէ ու քարէ դարերում, մարդիկ բոլորովին չը հրաժարւեցին իրանց քարէ գործիքներից. մինչև օրս էլ շատ տեղերում դեռ գործ են ածւում քարէ սանդն ու երկանքը:

13.

Ա Մ Ա Ն Ե Ղ Է Ն

Նախապատմական մարդու գործիքների մէջ ամենեղէնը նոյնպէս շատ անհրաժեշտ բան էր:

Հնումը մարդիկ, երբ դեռ շնորհքով գործիքներ չունէին, իրանց ամանեղէնն էլ բնութիւնից էին վերցնում: Նրանք ամանի տեղ գործ էին ածում ծառի տերևներն ու կեղևը, տափակ քար, վայրի դդումներ, կակօսի կեղև, մեռած մարդու և կենդանու դանդ և այլն:

Իրանց առաջին գործիքները հնարելուց յետոյ միայն մարդիկ կամաց-կամաց սովորել են փայտից աւելի յարմար ամաններ շինել, բայց ոչ այդպիսի ամաններով և ոչ էլ ճիւղերից հիւսած կողովներով կարելի էր կրակի վրայ ջուր տաքացնել կամ կերակուր եփել: Նրանք իսկոյն կայրւէին:

Այդ հնարաւոր եղաւ այն ժամանակ միայն, երբ մարդիկ սովորեցին կրակից չայրւող կաւէ ամաններ պատրաստել:

Կաւի ու նրան թրծելու եղանակի հետ նոյնպէս մարդիկ պատահմամբ են ծանօթացել:

Զանազան բաներ լւանալիս նրանք տեսել էին, որ մի տեսակ կարմիր հող կայ, որը միւս տեսակ

№ 16. Կաւէ ամաններ:

հողերի նման թափանցիկ չէ: Այդ կարմիր հողը, վերան թաց բան դնելիս, միմիայն երեսից էր թրջւում, իսկ մէջը ջուր չէր անցնում: Դա կաւն էր:

Այդ հանգամանքը նկատելով, մարդիկ ցանկացել են իրանց՝ ճիւղերից հիւսած կողովները, կաւի միջոցով անթափանց դարձնել: Դրա համար կաւից ցեխ են պատրաստում ու նրանով ծեփում կողովի

№ 17. Կաւէ աման, որի վրայ երևում են ճիւղերի հիւսածքի հետքերը:

ներսը և ապա թողնում, որ ցեխը չորանայ: Այդպէս՝ կաւով ծեփած կողովի մէջ այլևս հնարաւոր էր լինում ջուր լցնել:

Յետոյ մարդիկ փորձում են այդպիսի կողովով կրակի վրայ ջուր տաքացնել և տեսնում են, որ ծեփած կողովի փայտեղէն մասը վառւում, ոչնչանում է, իսկ կաւը եփւում, քարանում, այսինքն թրծւում է: Կաւը թրծելն այդպէս պատահամբ սովորելուց

յետոյ, մարդիկ հետզհետէ կաւից բազմաթիւ ու բազմատեսակ կուժ, կճուճ, բղուղ, ափսէ և այլ ամաններ են հնարել, որ մինչև օրս էլ գեռ գործ են ածւում:

Մետաղից ու ապակուց ամանեղէն շինելը մարդիկ սովորել են շատ աւելի ուշ ժամանակներում:

14.

ՁՈՒՐ ԵՌԱՅՆԵԼԸ

Քանի գեռ մարդիկ կաւէ ամաններ չունէին, նրանք բոլորովին զուրկ էին ջուրը եռացնելու հնարաւորութիւնից: Իսկ մինչև որ ջուրը չեռացւի, ան-

№ 18. Սալ-քարի վրայ հաց են թխում:

կարելի է մի որ և է բան եփել: Այդ պատճառով էլ մարդիկ, կրակը գտնելուց յետոյ, երկար ժամանակ

միմիայն խորոված կերակուրներ գիտէին պատրաստել: Խորովում էին թէ միսը, թէ ձուկը, թէ պտուղը և թէ ամեն բան:

Նրանք խորովելու մի քանի եղանակներ գիտէին. խորովում էին ուտելիքը կամ ուղղակի կրակի վրայ դնելով, կամ փայտէ շամփուրների անցկացնելով և կամ տաքացրած տափակ քարի վրայ դարսելով:

Հացն էլ քարերի վրայ էին թխում: Կրակի վրայ մի տափակ քար էին դնում ու թողնում, որ լաւ տաքանայ: Յետոյ քարի վրայ խմորի գնդակներ էին շարում և փայտի ծայրով այս ու այն կողմ շուռ տալիս, մինչև որ կեփւէին:

Այս ժամանակներում, մարդիկ ջուրն էլ քարերի միջոցով էին տաքացնում:

Նրանք փայտէ ամանը կիսով չափ լցնում էին ջրով և նրա մէջ՝ կրակի վրայ լաւ տաքացրած քարեր դնում: Քարերի տաքութիւնը ջրին էր անցնում, որից յետոյ սառած քարերը ջրից հանում ու նրանց տեղ ուրիշ տաքացրածներ էին դնում: Եւ այդ գործողութիւնը մի քանի անգամ կրկնելուց յետոյ, ջուրը բաւականին տաքանում էր և գործածելի դառնում:

Մինչև օրս էլ կան ցեղեր, որոնք դեռ ևս տաքացրած քարերի միջոցով են թէ ջուր տաքացնում և թէ հաց թխում:

Զ Ա Ր Դ Ե Ր

Զարդարւելն էլ մարդու ամենագլխաւոր պահանջներէց մէկն է: Դրա պահանջը մարդիկ շատ աւելի վաղ են զգացել, քան հագնւելու պահանջը:

Հագուստի մասին մարդիկ սկսել են մտածել այն ժամանակ միայն, երբ ցուրտ երկիրներն տեղափոխւել: Իսկ զարդարւելու, գեղեցիկ երևալու զգացումը միշտ և ամեն տեղ էլ եղել է մարդու մէջ: Այդ զգացումը բնածին է բոլոր կենդանիների մէջ:

Տարւայ որոշ ժամանակներին, համարեա թէ բոլոր գազաններն ու թռչունները փոխում են իրանց մազերն ու փետուրները և գեղեցկանում են: Ուրիշ խօսքով՝ նրանք զարդարւում են բնութեան տւած զարդերով:

Թէև մարդկանց մէջ էլ զարդարւելու ցանկութիւնը բնածին է, բայց բնութիւնը նրանց չէ տւել ոչ թռչունների գեղեցիկ փետուրները և ոչ էլ գազանների փայլուն մորթը: Դրանց փոխարէն բնութիւնը մարդուն տւել է խելք, որի շնորհով նա կարողացել է զարդարւելու շատ միջոցներ գտնել:

Նախամարդիկ իրանց զարդարանքն էլ բնութիւնից էին վերցնում: Իբրև զարդ նրանք գործ էին ածում ծաղիկներ, տերևներ, գունաւոր ժլժմունք, փայլուն փետուրներ ու մորթեր, մեռած մարդու կամ կենդանիների ատամներ և այլն:

Գեղեցիկ երևալու նպատակով, մարդիկ շատ ան-

գամ աշխատում էին այս կամ այն թռչունին կամ կենդանուն նմանել: Դրա համար նրանք սանրվելու գանազան ձևեր էին հնարում, դեմքերն ու մարմինը ներկում էին և այլ միջոցների դիմում:

Հենց հիմա էլ դեռ կան ցեղեր, որոնք զարգարում և իրանց դեմքն ու մարմինը ներկում են այնպէս, ինչպէս որ մեր նախապապերը անում էին տասնեակ հազարաւոր տարիներ առաջ:

№ 19 Զարգարած վայրենիներ:

Մետաղների, թանկագին քարերի և ապակու հետ ծանօթանալով, մարդիկ հետզհետե կատարելագործել են իրանց զարգարանքն էլ:

Ոսկին ու արծաթը երկար ժամանակ միմիայն զարգարանքի համար էին գործ ածւում. իբրև դրամ գործ էին ածւում ուրիշ նիւթեր կամ առարկաներ:

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԻՆ ԸՆՏՈՆԵՅՆԵԼԸ

Նախապատմական մարդու կիսաքաղցած դրութիւնը բաւականին լաւանում է, երբ նա սովորում է ժամանակի ընթացքում վայրի կենդանիներին ընտանեցնել:

Շարունակ գանազան կենդանիների հետ գործ ունենալով, մարդիկ տեսնում են, որ կենդանիներից մի քանիսը կերակրւում են այնպիսի ուտելիքներով, ինչով որ իրանք են կերակրւում:

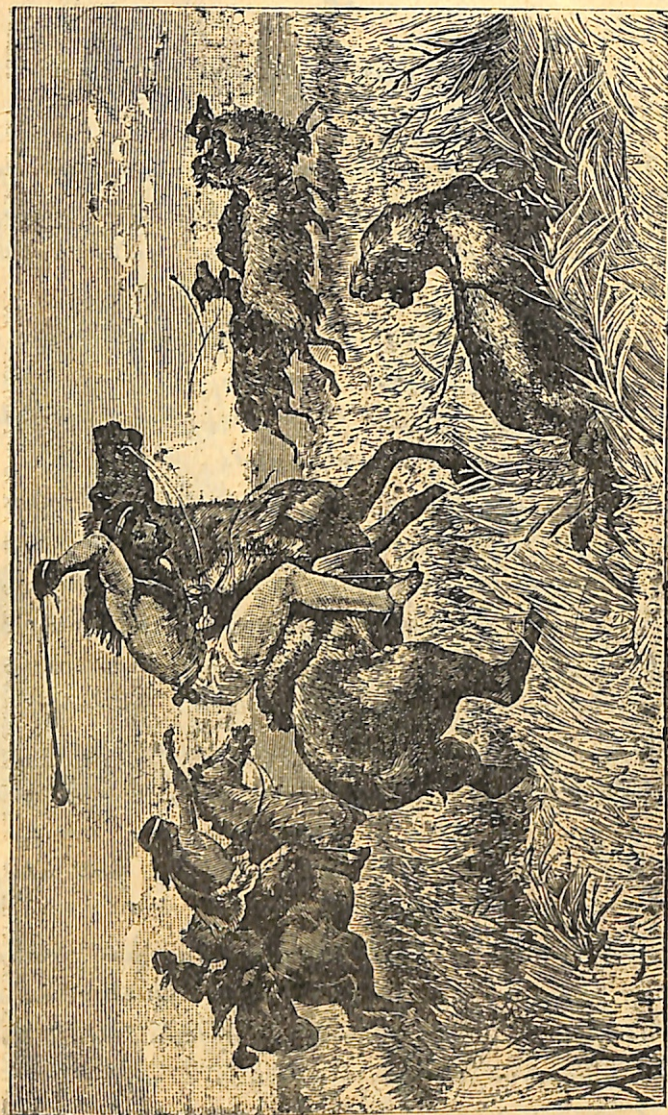
Այդ կարգի կենդանիներից է շունը: Շունը առհասարակ շատ քչով է բաւականանում, և եթէ նրան մի քանի ոսկոր գցեն, նա այլևս չի կամենայ հեռանալ:

Այդ բանը նկատելուց յետոյ, մարդիկ սկսել են շներին ընտանեցնել: Նրանք մեծ բազմութեամբ շներ էին պահում, և չաղացնում ուտելու համար:

Այդ ժամանակից մարդու աշխատանքը բաւականին թեթեւանում է: Փոխանակ օրերով որսի յետից ման գալու և գլուխը վտանգի դնելու, նա իր պահած շներն էր ուտում, մանաւանդ որ շան միսը, սովում են, շատ համեղ է:

Շան ընդունակութիւնների հետ լաւ ծանօթանալուց յետոյ, մարդիկ սկսում են նրան ծառայեցնել գանազան պէտքերի համար, օրինակ՝ որսի են տանում, գազաններից պաշտպանում և այլն:

Շան նման խոզն էլ ուտելիքի կողմից պահանջկոտ չէ: Նա էլ ամենակեր է: Բացի դրանից նա շնից

№ 20. Վայրենիների որսորդութիւնը:

աւելի շուտ է չաղանում: Մարդն ընտանեցնում է նաև խոզը և յետոյ շատ կենդանիներ:

Կենդանիներին ընտանեցնելու մի քանի միջոցներ կան: Ամենից շատ տարածւածն այն է, որ կենդանու ձագուկներին բռնում, պահում, մեծացնում են:

Որչափ էլ մարդիկ շատ կենդանիներ ընտանեցրել են արդէն, բայց և այնպէս դեռ ևս բազմաթիւ թռչուններ ու գազաններ կան, որոնց մինչև օրս մարդիկ չեն կարողացել ընտանեցնել: Այդպիսիներին մենք վայրի ենք անւանում:

Կենդանիներ ընտանեցնելուց յետոյ, մարդիկ ուտելիքի կողմից թէև ապահով էին ու պէտք չունէին որսի համար այս և այն կողմ գնալ, բայց դեռ երկար ժամանակ նրանք դարձեալ շարունակում էին թափառական կեանք վարել: Դրա պատճառն այն էր, որ ընտանեցրած կենդանիների մեծ մասը, ինչպէս օրինակ՝ ոչխարը, այծը, կովը, ձին և այլն, նոյնպէս թափառական կեանք վարողներ էին:

Մարդիկ նկատել էին, որ այդ կենդանիները, դեռ վայրենի վիճակում էլ, մեծ խմբերով էին ապրում և շարունակ տեղից տեղ չլուծ, որպէսզի չը կոտորեն խիստ տաքից կամ ցրտից:

Այդ հանգամանքից ստիպւած մարդիկ շարունակում էին իրանց թափառական կեանքը:

Հէնց այժմ էլ մեր երկրի այն ժողովուրդները, որոնք խաշնարածութեամբ են պարապում, ամառը քոչում են դէպի սարերը, իսկ աշնանը՝ դէպի դաշտավայրերը:

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Անտառներում թափառելով ու շարունակ պտուղներ, հատիկներ և արմտիքներ ուտելով, նախամարդիկ շատ վաղ ծանօթացել էին նաև բոյսերի դանազան տեսակների հետ: Նրանք նկատել էին, թէ ինչպէս մի վայր ընկած սերմի տեղը նոր բոյս էր աճում և նոյնանման պտուղներ ու սերմեր տալիս: Բայց սկզբում մարդիկ այդ բանի վրայ մի առանձին ուշադրութիւն չէին դարձրել. նրանց գլխովն անգամ չէր անցնում, թէ կարելի է սերմեր ցանել ու մեծ քանակութեամբ բերք ստանալ:

Նախամարդիկ դեռ այն գիտակցութեանը չէին հասել, որ կարողանային վաղւան ու մ'իւս օրւան համար մտածել: Նրանք ապրում էին միմիայն այս օրւան հոգսերով: Այսօրւան ամեն մի պտուղն ու սերմը նրանց համար չափազանց մեծ արժէք ունէին: Նրանք չէին կարող սիրտ անել ձեռքն ընկած այսօրւան պաշարը գետնում թաղել այն յոյսով, որ մի քանի ամսից յետոյ նոր բերք ստանան: Բացի դրանից՝ նրանք չէին կարող իրանց ցանքսի մօտ՝ ամիսներով քաղցած նստել ու պահապան դառնալ: Իսկ եթէ պահապան չը դառնային, ցանքսը կը փչացնէին ամեն կողմ վխտացող կենդանիներն ու թռչունները:

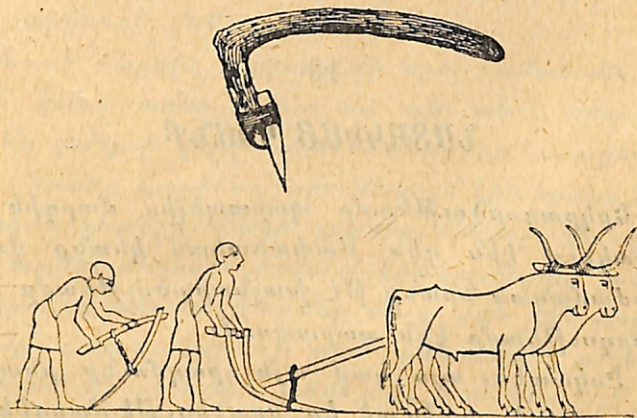
Մարդիկ երկրագործութեամբ սկսել են պարապել այն ժամանակ միայն, երբ ընտանեցրած կենդանիների շնորհով, նրանք ուտելու բաւականին առատ թէ միս և թէ կաթ են ունեցել: Այդ ժա-

մանակ նրանք այլևս չէին վախենում, թէ սովից կը մեռնեն և կարող էին ցանքսի հասնելուն սպասել:

Ամենից առաջ, մարդիկ ցանել են այնպիսի սերմեր, որոնք թէ խոշոր են և թէ կարճ ժամանակում են հասնում: Այդպիսի սերմերից են՝ բակլան, լոբին, եգիպտացորենը և ուրիշ հացահատիկներ:

Պտղատու ծառեր ցանելու կամ տնկելու մասին մարդիկ, սկզբում, իսկի չէին էլ մտածում, որովհետև դրանց պտուղներն ստանալու համար շատ երկար տարիներ սպասելու էին:

Սկզբում նրանք ցանում էին առանց որևէ գործիքի. սերմը հողի մէջ թաղում էին ձեռքերով և բեր-

№ 21 և 22. Նախնական արօրների տեսակները:

քըն էլ ձեռքերով քաղում: Բայց յետոյ, ցանելու գործին հետզհետէ ընտելանալով, նրանք նկատում են, որ երբ գետինը լաւ է քանդած ու հողը փափկացրած, բոյսերն աւելի լաւ են աճում ու բերքն էլ առատ է

լինում: Այդ ժամանակից էլ նրանք հնարում են իրանց առաջին արօրը, որը հետզհետե կատարելագործում են:

Հացթխելը նոյնպէս մարդիկ մի անգամից չեն սովորել: Սկզբում նրանք հասած հասկերը քարերով ջարդում, հատիկները ջուկում և այնպէս հում-հում էին ուտում: Բաւական ժամանակ անցնելուց յետոյ միայն, նրանք սովորել են հացահատիկներն աղալ և ալիւր դարձնել: Աղում էին՝ երկու քարի միջև ջարդելով, սանդի մէջ ծեծելով և երկանքի միջոցով: Այդ ձևով աղած ալիւրը նրանք խառնում էին ջրի հետ, շփոթ էին շինում ու այդ շփոթն ուտում, առանց եփելու:

18.

ՆՍՏԱԿԵԱՅ ԿԵԱՆՔ

Երկրագործութեամբ պարապելիս մարդիկ շարունակում էին դեռ թափառական կեանք վարել: Միաժամանակ նրանք թէ խաշնարածութեամբ և թէ որսորդութեամբ էին պարապում:

Իսկապէս, այս կամ այն զբաղմունք ընտրելը, գլխաւորապէս կախած էր նրանից, թէ մարդիկ ի՞նչ պիտի երկրում էին ապրում:

Եթէ նրանք գետերի կամ ծովերի եզերքին էին ապրում, աւելի շատ ձկնորսութեամբ էին պարապում: Իսկ եթէ նրանց ապրած երկիրը շատ աւելի յարմարութիւններ ունէր որսորդութեան, խաշնարածութեան կամ հողագործութեան համար, մարդիկ

այդ զբաղմունքներն էին ընտրում: Լինում էին այնպիսի երկիրներ, ուր կարելի էր այդ զբաղմունքներից թէ մէկը և թէ միւսն ունենալ:

Հէնց մեր երկրի շատ տեղերում էլ ժողովուրդը միաժամանակ պարապում է թէ հողագործութեամբ և թէ խաշնարածութեամբ: Ամառայ ամիսներին ընտանիքի մի մասը գնում է խաշների հետ «սարը» թափառելու, իսկ միւս մասը մնում է գիւղում՝ երկրագործական աշխատանքներ կատարելու:

Հետզհետե երկրագործութեան վարժւելով, նախամարդիկ չեն սկսել միանգամից նստակեաց կեանք վարել ու հիմիկւան պէս գիւղեր ու քաղաքներ շինել: Այդ էլ կատարւել է շատ դանդաղ կերպով և երկար տարիների ընթացքում:

Առաջ մարդիկ տարւայ մի որոշ ժամանակն էին միայն կանգ առնում այս ու այն տեղ, որպէսզի սպասեն ցանքսի վերջանալուն: Բերքերը հաւաքելուց յետոյ, նրանք դարձեալ շարունակում էին իրանց թափառական կեանքը: Բացի դրանից, միևնոյն մարդիկ, ամեն տարի, միևնոյն տեղում չէին կատարում իրանց ցանքսը: Ընդհակառակը՝ նրանք միշտ ման էին գալիս, և ուր որ ազատ ու յարմար տեղ էին գտնում, այնտեղ էլ ցանում էին: Ազատ տեղեր էլ խօս մշտ. չէ՞ որ մարդիկ հիմիկւան չափ բազմաթիւ չէին:

Երկրագործութեամբ պարապելու գաղափարը առաջին անգամ կնոջ ուղեղումն է ծագել:

Կանայք իրանց երեխաներին կերակրելու և մեծացնելու հոգսերով ծանրաբեռնւած, անկարող էին տղամարդկանց նման որսորդութեամբ պարապել: Նրանք ստիպւած էին շատ աւելի բուսեղէն ուտելիքներով

բաւականանալ: Այդ պատճառով էլ կանայք աւելի շատ միջոց ունէին բոյսերի հետ ծանօթանալու և սերմեր ցանելու փորձեր անել:

Տղամարդիկ երկար ժամանակ խորշում էին երկրագործութիւնից՝ անվայել գործ համարելով այդ: Նրանք այդ աշխատանքը թողնում էին կանանց, իսկ իրանք որսորդութեամբ էին պարապում:

Մինչև այսօր էլ կան ցեղեր, որոնց մէջ երկրագործութիւնը «կանանց գործ» է համարում:

19.

ՀԱՂՈՐԴԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՅՆԵՐ

Շարունակ երկրէ երկիր գնալու ստիպւած նախամարդիկ՝ ճանապարհներից բոլորովին զուրկ էին:

Դեռ ոչ միայն այսօրւան երկաթուղիները, խրճուղիներն ու ավտոմոբիլները չը կային, այլև մինչև անգամ հասարակ ճանապարհներ ու ընտանի անասուններ էլ գոյութիւն չունէին:

Նրանք ստիպւած էին շարունակ ոտքով ման գալ: Իսկ ոտքով շատ հեռու ճանապարհ չի կարելի գնալ, և եթէ գնում էլ էին, այդ ամիսներ ու տարիներ էր տևում:

Ոտքով ճանապարհորդելու դժւարութիւններից նախամարդիկ ազատւում են, երբ սովորում են կենդանիների ընտելացնել: Իսկ հեռու տեղեր ճանապարհորդելը հեշտանում է միայն այն ժամանակ, երբ մարդիկ հնար են գտնում ջրի վրայ հաւարկել:

Գետերի ու ծովերի մօտ ապրող մարդիկ շատ

վաղ էին նկատել, որ մի քանի առարկաներ, օրինակ քարը՝ ընկղմում, ջրի տակն է գնում, իսկ մի քանիսն էլ, ինչպէս փայտը՝ ջրի երեսը մնում ու լողում էին: Յետոյ պատահել է, որ ջրի մէջ ընկած

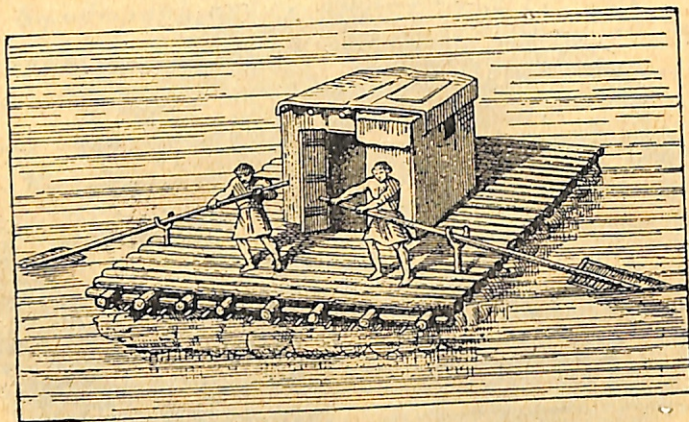
№ 23. Նաւակ:

մարդը, խեղդւելուց ազատւելու յուսով, բռնել է մի լողացող գերանից և նկատել, որ ինքն էլ գերանի հետ լողում է ջրի երեսին:

Այդ բանը նկատելուց յետոյ, մարդիկ այլ ես դիտմամբ էին գետի մէջ գերան գցում և իրանք էլ վրան նստած մի որոշ տեղ գնում:

Լողացող գերանը ուզած տեղը և ուզած ժամանակ գետափին մօտեցնելն էլ մի դժւար բան չէր: Դրա համար գերանի վրայ նստած մարդն իր հետ մի երկար ձող էր վերցնում և նրա ծայրը գետի յատակին հպում:

Մէկ անգամ այդ եղանակով ջրի վրայ ճանապարհորդելու հնարը գտնելուց յետոյ, մարդիկ այլևս հետըզհետէ կատարելագործում են նրան: Մի քանի հոգի միասին ճանապարհորդելու նպատակով, մարդիկ մի

№ 24. Լաստ:

քանի գերաններ էին իրար կապում: Եւ այդ եղանակով ստացւել է այն լաստը, որ մինչև օրս էլ գեռ գործ է ածում Կուր գետի վրայ:

Այդպիսով հիմք է դրւում նաւագնացութեան:

20.

ԱՌԱԳԱՍՏԱՆԱԻ

Լաստով ճանապարհորդելիս, մարդիկ նկատում են, որ քամի եղած ժամանակ, լաստը քամու ուղղութեամբ աւելի արագ է սլանում: Այդ հանգամանքը մարդու մէջ միտք է ծագեցնում առագաստներ շինել:

Սկզբում իբրև առագաստ գործ էին ածում հաստ ծառերի կեղևներն ու կենդանիների մորթիները: Աւելի ուշ մարդիկ սկսել են գործածել զանազան գործածածքներ, սկսած ճիւղպից մինչև այսօրւան գործածւող ամուր քաթանը:

Լաստն իր բառակիւնի ձևով շատ անյարմար էր դեկավարելու համար, ուստի մարդիկ հետզհետէ այդ էլ են կատարելագործում: Նրանք մտածում են վերցնել ծառի հաստ բոյնը, փորել նրան մի կողմից, տաշտի ձև տալ ու նրանով ճանապարհորդել:

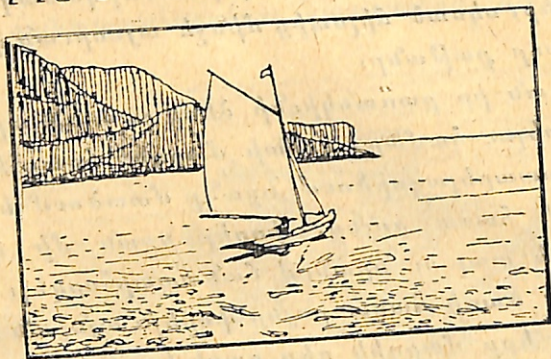
Բայց ծառի հաստ բոյնը փորելն այնքան էլ հեշտ բան չէր, երբ մարդիկ դեռ քարէ կացիններից զատ, ուրիշ ոչ մի յարմար գործիք չունէին: Հէնց դրա համար էլ մարդիկ մեծ համբերութեամբ, մի քանի տարի աշխատում էին, մինչև որ կարողանում էին մի կերպ գլուխ բերել տաշտածէ մակոյկը:

Կրակ վառելու հնարը գտնելուց յետոյ, ծառի բոյնը փորելն էլ համեմատաբար հեշտացաւ: Այս անգամ մարդիկ ծառի բոյնը փորում էին այրելով: Հաստ գերանի մի կողմի վրայ կրակ էին վառում և գերանը բաւականին այրելուց յետոյ, կրակը հանգցնում էին: Գերանի այրած, ածուխ դարձած մասը շատ աւելի հեշտութեամբ էր փորւում: Այդ գործողութիւնը մի քանի անգամ կրկնելուց յետոյ, ցանկացած մակոյկը կարճ ժամանակից յետոյ պատրաստ էր լինում:

Մակոյկն ու առագաստանաւը հնարելուց յետոյ, մարդիկ հնարում են նաև թիւերը, որոնցով թիավարում են քամու հակառակ ճանապարհորդելու ժամանակ:

Աւելի ուշ, մարդիկ ջրի վրայ նաւարկելու մի

ուրիշ միջոց էլ են գտել: Անասունների մորթուց տիկ
պատրաստել սովորելուց յետոյ, նրանք փշած-ուռե-
ցրած տիկերը միմեանց էին կապում, վրաները տախ-

№ 25. Առագաստանաւ:

տակներ դարսում և ջրի երեսը գցում ու թիավարում:
Հին ժամանակներում, հայերն այս եղանակով
էին ճանապարհորդում Հայաստանի գետերի վրայ:

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՐԴԿԱՆՑ ՀԱՍԱ- ՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

21.

ԻՆՉՊԻՍ ԵՆ ՄԱՐԴԻԿ ՀԱՄԱԽՄԲԻԵԼ

Նախամարդիկ սկզբում, վայրի գազաններից շա-
տերի նման, բոլորովին առանձին-առանձին էին ապ-
րում: Նրանք ոչ միայն դեռ ևս ցեղեր ու ազգեր չէին
կազմում, այլև ընտանիք էլ չունէին: Ամեն մարդ ա-
ռանձին էր թափառում և աշխատում իր գլուխը
պահել:

Սակայն կարիքն ու կեանքի պայմանները շու-
տով ստիպում են նրանց հետգհետէ համախմբելու
և խմբերով ապրելու: Մարդիկ տեսնում էին, որ կան
շատ այնպիսի գործեր, որ միայնակ մարդու համար
դժւար է կատարելը, այնինչ ընկերովի ամեն գործ
հեշտանում է: Ընկերովի աւելի հեշտ է գազաններից
պաշտպանւելը. ընկերովի նոյնպէս հեշտ է խոշոր
կենդանիների որսալը:

Սկզբում մարդիկ մի բանի հոգով միանում էին՝
միմիայն մի որ և է դժւար աշխատանք կատարելու

դէպքում. օրինակ՝ մի գազան սպանելու կամ նաւակ փորելու համար: Իսկ երբ դժւար աշխատանքը վերջանում էր, նրանք դարձեալ ցրւում էին և ամեն մէկը մի կողմ էր գնում: Սակայն միասին աշխատելու կարիքը աւելի ու աւելի յաճախ կրկնւելով, մարդիկ սովորում են խմբերով ապրել: Այդ խմբերը այլ-ևս մի-մի մեծ ու փոքր ընտանիք կամ ցեղ են կազմում:

Ամեն մի ընտանիք կամ ցեղ իր գլխաւորն ունէր, որ ցեղի ամենածեր անդամն էր: Այդ գլխաւորը համարւում էր ցեղի նահապետը: Դրա անունով էր կոչւում ամբողջ ցեղը: Այսպէս օրինակ՝ ասում էին. կոչւում ամբողջ ցեղը: Այսպէս օրինակ՝ ասում էին. Դաւթի ցեղը, Հայկի որդիքը, Թորգոմի զաւակները և այլն:

Նահապետին ցեղի բոլոր անդամները լսում ու հնազանդում էին: Նրա կարգադրութեամբ էին կատարւում բոլոր աշխատանքները, նրա առաջնորդութեամբ էր ցեղը պատերազմի գնում՝ մի ուրիշ թշնամի ցեղի դէմ:

22.

ՀԱՅԿ ՆԱՀԱՊԵՏ

I

Հայկը հեռանում է Սենաարի դաշտից

Հայերն էլ շատ հին ժամանակներում ունեցել են իրանց նահապետները:

Ամենաառաջին նահապետն եղել է Հայկը, որի անունով էլ իր ցեղը կոչւել է Հայ:

Հայկն ու իր ցեղը սկզբում նոյնպէս թափառական կեանք էին վարում, ինչպէս ուրիշ շատ ցեղեր:

Նրանք տարւայ մեծ մասը անց էին կացնում Եփրատ ու Տիգրիս, երկու մեծ գետերի միջև գտնուող ընդարձակ ու բարեբեր դաշտավայրում:

Այդ երկիրը կոչւում է Միջագետք, որի հարաւային կողմերումն է գտնւում Սենաարի դաշտը, ուր շինւել է աշխարհիս ամենահին ու հռչակաւոր քաղաքներից մէկը՝ Բաբելոնը:

Սենաարի ընդարձակ դաշտավայրում, բացի Հայկի ցեղից՝ կողք-կողքի ապրում էին նաև բազմաթիւ ուրիշ ցեղեր:

Այդ ցեղերից մէկի նահապետը, Բէլ անունով, մի յայտնի քաջ, կուսարար ու ճարպիկ որսորդ էր: Նրան մինչև անգամ Աստուծոյ տեղ էին պաշտում: Շատ ցեղեր նրանից վախելով հնազանդւել էին իրան:

Բոլոր ցեղերին հնազանդեցնելուց և իր ծառաները դարձնելուց յետոյ, գոռոզացած Բէլը փորձում է Հայկի ցեղն էլ իրան խոնարհ ծառայ դարձնել: Բայց Հայկն ու իր մարդիկը, որոնց թիւը հասնում էր մօտ երեք հարիւր հոգու, չուզեցին նրա ստրուկը դառնալ և Սենաարի դաշտը թողին հեռացան:

Նրանք գնացին դէպի հիւսիսային կողմերը՝ Արարատ կոչւած աշխարհը:

Անցնելով Տիգրիս գետի եզերքովը, ճանապարհին նրանք տեղ-տեղ կանգ էին առնում՝ ուտելիք ձարելու կամ թշնամի ցեղերի դէմ կուսելու համար:

Երկար ճանապարհորդելուց յետոյ, Հայկն իր մարդ-

կանցով ու վերջապէս, հասնում է Տիգրիս գետի վերին ափերին՝ բարձր լեռների ստորոտին կանգ է առնում:

Այդտեղ առաջուց զանազան ցեղեր էին ապրում: Նրանք սակաւաթիւ լինելով, վախում են Հայկից և նրան հպատակում:

Այդ նոր երկիրը Հայկը յանձնում է իր Կաղմոս թոռանը կառավարելու, իսկ ինքը, իր ցեղի մի մասը հետն առնելով, աւելի հեռու է գնում: Նա անցնելով բարձր-բարձր սարերից, կանաչ ու ծաղկաւէտ հովիտներից, խոր-խոր ձորերից ու մեծ ու պստիկ գետակներից, հասնում է Աղի ծովի հիւսիսային ալեմտեան կողմը: Այստեղ, նա մի ջրառատ ու հովասուն լեռնադաշտի վրայ բնակութիւն է հաստատում:

Հայկի բնակած այս նոր տեղն էլ ամայի չէր. այնտեղ էլ շատ հնուց ապրում էին ուրիշ բազմաթիւ մանր-մունր ցեղեր, որոնք նոյնպէս թափառական կեանք էին վարում:

Ժամանակի ընթացքում, Հայկն այդ ցեղերին մասամբ քաղցրութեամբ և մեծ մասամբ էլ բռնի ու ժով հպատակեցնում է իրան:

Այդ նոր երկրում, Հայկն ու իր մարդիկը, սկսում են հետզհետեւ երկրագործութեամբ պարապել: Միջանք գետքում երկար ժամանակ ճանապարհորդելիս, նրանք տեսել ու սովորել էին այդ կողմի ժողովուրդներից հողագործութեամբ պարապելու եղանակը:

Հայկը մի գիւղ է շինել տալիս, որն իր անունով կոչւում է Հայկաշէն: Երկար տարիների ընթացքում այդ կողմերում շատ մեծ ու փոքր ուրիշ թացքում այդ կողմերում շատ մեծ ու փոքր ուրիշ գիւղեր են շինւում, որոնք բոլորը միասին կոչւում են Հարք գաւառ, որ նշանակում է հայրերի բնակած տեղ:

II

Հայկի եւ Բէլի կոնիւր

Երբ Բէլն իմանում է, որ Հայկը չուզենալով իրան հնազանդւել, իր մարդկանցով փախել գնացել է հեռու աշխարհ, սաստիկ բարկանում է: Նա հրամայում է իր օգնականներին՝ հաւաքել բոլոր իրանց քաջ զինակիրներին, զինել նրանց ընտիր զէնքերով և ամուր զրահներով ու գնալ Հայկի ետեւից:

Սենաարի դաշտի բոլոր ցեղերը իրար էին անցել. բոլոր ցեղապետները մեծամեծ պատրաստութիւններ էին տեսնում:

Քանի օրերն անցնում էին, այնքան Բէլը յուզւում ու կատաղում էր:

Վերջապէս բաւական երկար օրերից յետոյ, բոլոր մանր ցեղապետները իրանց բազմաթիւ զինակիրներով, մեծ պաշարով եկան հաւաքւեցին մեծ ցեղապետի՝ հսկայ Բէլի շուրջը:

Այդ խառնիճաղանձ բազմութեան գլուխն անցած, բռնակալը ճանապարհ է ելնում և շտապով Հայկին հետևում:

Հէնց որ Բէլը Միջագետքի սարերից անցել, Կորդուաց լեռներն էր բարձրացել և ոտք դրել Կաղմոսին յանձնւած երկիրը, վերջինս իսկոյն լուր է հասցնում Հայկին, թէ Բէլը գալիս է:

Անվախ ու ազատասէր հայոց նահապետը, անց շփոթւելու, իր սակաւաթիւ, բայց կռիւ վարժ մարդկանցով՝ դուրս է գալիս Բէլին ընդառաջ: Նա զրնում հասնում է Աղի ծովի հարաւային արեւելեան կողմ:

մերը, ու այդտեղ, մի դաշտավայրում բանակ է դնում:

Հագիւ թէ հանգստացել էին Հայկն ու իր կրտսերի՝ Դանիելը, ահա սարի լանջին երևում է երկարահասակ և յաղթանդամ Բէլը, մի խումբ զինակիրների հետ:

Հեռւից շատ գեղեցիկ նկատում էին նրա գլխին բրոնզէ սաղաւարտը, կուրծքի և թիկունքի զրահներն ու մէջքի փայլուն գօտին: Նա մի ձեռքին բռնել էր նիզակ, միւսին բրոնզէ վահան, ուսից կախ էր գցել աղեղ, իսկ մէջքիցն էլ կախել էր սուր:

Բէլի դէմ գուրս եկող հայոց ալեգարդ նահապետն էլ էր զինւել ու զարդարւել, բայց ոչ այնպէս շքեղ ու հարուստ, ինչպէս իր թշնամին: Նրա ամբողջ զարդարանքն ու գէնքը իր գեղեցիկ աղեղն ու բազմաթիւ նետերն էին:

Երկու թշնամի բանակները երբ արդէն բաւական իրար են մօտենում, Բէլն իր մարդկանցով փորձում է առաջ գալ և մի յարձակումով կռիւն վերջ տալ:

Հայկն ու իր քաջերը Բէլի մարդկանց գլխին կարկտի նման նետեր են թափում և ստիպում յետ նահանջել: Հսկայ Բէլն էլ է վախում. նա շուռ է գալիս, որ գնայ իր մայր՝ բանակի գլուխն անցնի և ապա յարձակում գործի:

Իր կեանքը կռիւների մէջ անցկացրած, հայոց փորձաւոր նահապետը, իսկոյն գլխի է ընկնում, թէ ինչ էր ուզում անել Բէլը. ուստի առանց ժամանակ կորցնելու, ուղղում է գետին, ճարպիկութեամբ բաշում է աղեղը ու նշան առնում ուղղակի հակառակորդի կրծքին:

Սլանում է երեք-գլխանի նետը, զարկում է հրակայի կրծքին, ջարդում նրա բրոնզէ տախտակները և խրում սիրտը:

Ահռելի մոնշիւնով գլորւում է ամբարտաւան ու գոռոզ բռնակալը:

Բէլի մարդիկը երբ տեսնում են իրանց պաշտած հսկային ու աստծուն գետին գլորւած, սարսափահար են լինում ու փախչում դէս ու դէն:

Պատերազմի դաշտում նրանք թողնում են բազմաթիւ ձիեր, ջորիներ, գէնքեր, զրահներ և իրանց ընկերների դիակները...

Հայկը այդ հարստութեան մի մասը բաժանում է իր քաջարի կուռղներին, իսկ մի մեծ մասն էլ ինքն ու իր զաւակներն ու թոռներն են վեր առնում և տանում իրանց հետ Հայկաշէն:

Այս յաղթութեան յիշատակն իր ցեղի մէջ վառ պահելու համար, Հայկը կռիւ տեղում մի գիւղ է շինել տալիս ու նրան անւանում է Հայք. երկար ժամանակ անցնելուց յետոյ, ամբողջ գաւառը կոչւում է Հայոց Ձոր, իսկ Բէլի ընկած տեղը՝ Գերեզմանք:

Այս բոլոր գործերը կարգադրելուց յետոյ, Հայկը վերադառնում է Հարք գաւառը, տանելով իր հետ նաև Բէլի մարմինը, որ թաղել է տալիս մի բարձր լեռան վրայ, որպէսզի թոռներն ու ծոռները դրա գիւրեզմանը տեսնելիս՝ յիշեն իրանց նախահօր քաջութիւնը:

Դրանից յետոյ, Հայկը դեռ էլի բաւական երկար տարիներ էլ է ապրում և ապա մեռնում խոր ծերութեան մէջ, մեծ ցաւ պատճառելով թէ իր զաւակներին ու թոռներին և թէ բոլոր իր ցեղի մարդկանց:

23.

Ազատներ եւ ստրուկներ

Մարդկային զանազան ցեղերը միշտ թշնամի էին իրարու, միշտ աշխատում էին միմեանց բնաջինջ անել: Նրանք իրար պատահած ժամանակ, միմեանց որսում էին ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ որսում էին կենդանիներին:

Մարդիկ սպանում, ոչնչացնում էին իրար ոչ թէ հէնց այնպէս, իրանց զարճութեան համար, այլ որպէսզի իրանք ապրուստի կողմից աւելի ապահով լինեն: Նրանք միշտ վախենում էին, թէ բնութեան մէջ եղած ուտելիքները չեն կարող բոլոր մարդկանց բաւականացնել: Դրա համար հարկաւոր էր, ուրեմն, միմեանց ոչնչացնել, որ իրանց աւելի շատ բաժին ֆնար:

Սովից մեռնելու վախից ստիպւած, մեր նախապապերը մինչև իսկ ուտում էին իրանց սպանած մարդկանց: Ուտում էին նոյնպէս և ողջ բռնած գերիներին, որպէսզի ի գուր չը կերակրեն նրանց:

Այն ժամանակ, երբ մարդիկ սովորեցին կենդանիներին ընտանեցնել և խաշնարածութեամբ ու երկրազործութեամբ պարապել, նրանք հետզհետէ թողեցին գերիներին ուտելու սովորութիւնը:

Նրանք բռնւած գերիներին ուտելու փոխարէն, աշխատեցնում էին ճիշտ այնպէս, ինչպէս իրանց ընտանի անասուններին: Գերիներն էին պահում-պահպանում խաշները, հերկում-մշակում հողը և կատարում բոլոր տնային աշխատանքները: Իսկ տէրերը՝

«աղաները» միմիայն զարճութիւններով կամ պատերազմներով էին զբաղւում:

Այդպիսով ամեն մի ցեղի մէջ եղած մարդիկ հետզհետէ բաժանւեցին երկու տեսակի. տէրերը, որ ոչ մի դժւար աշխատանք չէին անում և կոչւում էին ազատներ, և գերիները՝ որոնց պարտականութիւնն էր բոլոր աշխատանքները կատարել: Վերջինները կոչւում էին ստրուկներ:

Ստրուկները մարդու հաշւում չէին: Նրանք իրաւունք չունէին ոչ գէնք կրելու, ոչ պատերազմի գնալու և ոչ էլ մի որ և է իշխանութիւն ունենալու: Ազատները կարող էին նրանց ծեծել, բանտարկել, տանջել և մինչև իսկ սպանել, առանց մի որ ոչ պատիժ կրելու: Ստրուկներին մինչև իսկ ծախում էին՝ իբրև աշխատող կենդանիների:

24.

ԻՇԽԱՆԱԻՈՐՆԵՐ

Միշտ ցեղի նահապետը չէր, որ ցեղին առաջնորդում էր պատերազմների: Պատահում էր, որ նահապետի ծերութեան կամ տկարութեան և կամ մի այլ պատճառով, ցեղն իր համար մի ուրիշ առաջնորդ էր ընտրում: Սովորաբար ընտրում էին այնպիսի մէկին, որը ցեղի մէջ աչքի էր ընկնում թէ իր քաջութեամբ ու անվեհերութեամբ և թէ իր խելքով ու փորձառութեամբ: Ամբողջ ցեղի կողմից ընտրւած այդ առաջնորդը՝ համարւում էր ցեղի զօրապետը կամ ցեղապետը:

Զօրապետը ոչ միայն պատերազմների էր առաջնորդում ցեղին, այլ և, խաղաղ ժամանակն էլ ցեղի դատաւորն էր հանդիսանում: Յեղի անդամների միջև պատահած վէճերի և կռիւների համար զօրապետին էին դիմում և նրանից դատաստան ու արդարութիւն խնդրում:

Սակայն շատ էլ հեշտ բան չէր մէկ մարդու համար մի քանի պաշտօններ վարել: Մանաւանդ որ, գնալով, ցեղը աւելի ու աւելի բազմամարդ էր դառնում և գործերն էլ շատանում էին: Այդ դէպքում ցեղապետն իր համար օգնականներ էր ընտրում ու նրանցից ամեն մէկին մի առանձին պաշտօն յանձնում:

Յեղապետն ու իր օգնականները իրանց կատարած ծառայութիւնների համար, վարձատրւում էին նրանով, որ պատերազմներում ձեռք բերած աւարի մեծ մասը նրանց էր տրւում: Այդպիսով, ժամանակի ընթացքում, նրանք սաստիկ հարստանում, բազմաթիւ նոր ու նոր իրաւունքներ են ձեռք բերում և դառնում են ցեղի իշխանաւորները կամ իշխանները: Յեղն էլ, հետզհետէ բազմանալով դառնում է ազգ: Ամենից շատ հարստութիւն և ամենից աւելի իրաւունքներ ձեռք բերած իշխանը կոչւում է թագաւոր:

Թագաւորներն ու իշխանները, հետզհետէ աւելի ու աւելի ճոխ ու փարթամ կեանք են վարում: Պատերազմներից ստացւած աւարն այլևս բաւարարութիւն չէ տալիս օրէցօր աճող պէտքերին: Մեծաքանակ ծախսերը լրացնելու համար, նրանք իրանց հպատակ

ժողովուրդների վրայ տուրք կամ հարկ են դնում. ամեն մի մարդ պարտաւորւում է իր տարւայ եկամուտներից մի որոշ մասը թագաւորին կամ իշխանին տալ:

25.

Ա Ր Ա Մ

(Իշխան)

Հայկ նահապետի մեռնելուց յետոյ, նրա որդիքն ու թոռները հետզհետէ ցրւում են աւելի ու աւելի հեռաւոր տեղեր:

Դրանցից ոմանք գնում են դէպի հիւսիս, ոմանք արեւմուտք, իսկ մեծ մասամբ՝ դէպի հիւսիս արեւելք:

Վերջիններից շատ-շատերը տեղաւորւում են Երասխ գետի ափին, ուր ժամանակի ընթացքում շինում են բազմաթիւ գիւղեր ու քաղաքներ:

Հայաստանի ամենահին քաղաքն էլ շինւել է Երասխ գետի ափին և կոչւել է Արմաւիր:

Զանազան կողմեր ցրւած հայերը, միմեանցից բոլորովին անջատ էին ապրում և, դրա համար էլ, սաստիկ անգոր էին: Այդ բանից օգուտ քաղելով, հարեան ազգերը նրանց խիստ նեղում էին և շարունակ յարձակումներ էին գործում նրանց վրայ:

Այդ ժամանակներում Հայաստանի հարևաններն էին՝ արեւելքից Մարաստանը, հարաւից հօր Ասորեստանը, իսկ արեւմուտքից Կապադովկիան:

Հայաստանի բնակիչներն անկարող լինելով այդ մեծ ազգերին դէմ դնել, ծանր տուրքեր էին տալիս նրանց և մի կերպ իրանց գլուխը պահում:

Յրեւած հայերը սակայն չկարողանալով երկար ժամանակ այդ ստրկական վիճակը տանել, ջանքեր են գործ դնում հետզհետէ իրար միանալու և ընդհանուր ոյժով դիմադրելու զօրաւոր թշնամիներին:

Այդ խառնաշփոթ ժամանակներում, բոլոր ցեղապետների մէջ, ամենից աւելի ուժեղն ու սիրւածը՝ երիտասարդ ու կտրիճ Արամն էր, որը կարճ միջոցում կարողանում է Հայաստանի բոլոր ցեղերն իր իշխանութեան տակ առնել և այդպէս դառնալ զըլխաւոր ցեղապետ:

Բոլոր ցեղապետները խոստացել էին կանոնաւոր կերպով օգնել Արամին՝ տալով նրան թէ կռուողներ և թէ պատերազմի համար անհրաժեշտ ամեն ինչ՝ ձի, կով, ոչխար, նոյնպէս ցօրեն, զարի և զանազան տեսակ զէնքեր:

Այդպիսի մեծ իրաւունքներ ձեռք բերելուց յետոյ, Արամն ամենից առաջ վճռում է Հայաստանը ազատել Մարաստանի լուծից:

Նա հաւաքում է բազմաթիւ զօրք, զինում է նրանց նետ աղեղով, թրով ու սրով և յարձակում մարաց Նիւքար Մաղէս իշխանի վրայ:

Կտրիճ Արամը ջարդում է նրա բանակը և, իրան էլ գերի վերցնելով, բերում է Արմաւիր ու պատժում: Նրա երկրի վրայ նա տուրք է նշանակում:

Արեւելի թշնամուց ազատելուց յետոյ, Արամն արշաւում է դէպի հարաւ, ասորոց Բարշամ իշխանի

վրայ, որը շարունակ ասպատակում ու կողոպտում էր հայոց աշխարհը:

Թշնամի բանակներն իրար հանդիպելով՝ երկու կողմի հսկաները զարհուրելի կերպով միմեանց են զարկւում: Թոււմ էր թէ ոչ մէկ կողմը տեղի չէր տալու, բայց Արամի քաջ զինակիրները մի վերջին կատաղի յարձակումով ցիրուցան են անում Բարշամի զօրքը և իրան էլ փախցնում Կորւաց լեռների այն կողմը՝ հեռու Ասորեստանի դաշ: Երբ, ուր և սպանւում է:

Արամը մեծ հարստութեան հետ՝ տէր է դառնում նաև Բարշամի բոլոր երկիրներին ու այն տեղերի բնակիչներին՝ ստիպում է տուրք տալ իրան:

II

Այդ փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ, Արամն՝ իր բանակը էլ աւելի ուժեղացնելով՝ յարձակում է դէպի Արեւմուտք, Կապադովկիայի Պայապիս Բաղեսայ իշխանի վրայ, որն այդ կողմերում սարսափ էր տարածել:

Այս վերջին թշնամին էլ երկար չդիմանալով հայոց քաջերին, փախչում գնում է հեռաւոր երկիրներ:

Պայապիսի ընդարձակ երկիրները միացնելով իր երկրի հետ, Արամը նրանց վրայ կառավարիչ է նշանակում իր ազգական Մշակին, ու հրամայում, որ ինչպէս ուրիշ հպատակ ժողովուրդները, նոյնպէս և Կապադովկիացիք՝ Հայերէն խօսեն:

Մշակն իր բնակութեան համար Կապադովկիայում մի քաղաք է շինել տալիս և անւանում Մշակ, տեղացիները չը կարողանալով այդ անունը հայերէն ուղիղ հնչել՝ ասում էին «Մաժակ»:

Այդ քաղաքը հիմի էլ կայ, բայց անունը փոխ-
ւած է և կոչւում է *Կեսարիա*։

Այսպէս երբ Արամը Հայաստանի բոլոր սահման-
ները թշնամիներից մաքրում է, նրա շուրս կողմերի
հսկողութիւնը յանձնում է սահմաններին մօտ բնակւող
ցեղապետներին, որ հսկեն ու պաշտպանեն։

Դրանից յետոյ նա ինքն իրան նւիրում է իր երկ-
րի զարգացմանն ու ժողովրդի հանգստութեանը։ Այլ
և այլ կողմերից բաղմամբիւ մարդիկ բերել է տալիս
նա և բնակեցնում իր նոր գրաւած արեւմտեան եր-
կիրներում։ Այդ երկիրները սկզբում կոչւեցին *Ա-
ռաջին* Հայք, յետոյ զանազան մասերն անւանւեցին
Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայք։

Պատմում են, որ Արամի այս յաջողութիւններին
չափազանց նախանձում էր Ասորեստանի և Բաբելաս-
տանի Նինոս թագաւորը, որը բռնակալ Բէլի թոռնե-
րից մէկն էր համարւում։

Այս Նինոսը շատ վատ բաներ էր մտածում Ա-
րամի մասին և առիթ էր փնտռում իր վրէժը լու-
ծելու։ Հակառակ Նինոսի ցանկութեան, Արամը քանի
գնում այնքան աւելի յաջողութիւններ էր ունենում
և ուժեղանում էր։ Այդ հանգամանքը Նինոսին ստի-
պում է Արամին բարեկամ ձևանալ։ Նա օրպէս թա-
գաւոր, գեսպաններ է ուղարկում Արամի մօտ, շնոր-
հաւորում նրա քաջագործութիւնները և իրաւունք է
տալիս նրան արձակ-համարձակ վարել իր իշխանու-
թիւնը։ Բացի այդ, Նինոսը Արամին իրանից յետոյ
երկրորդ մեծ իշխանն է ճանաչում և թոյլ է տա-
լիս, կապել գլխին իր ուղարկած մարգարտէ վար-
սակալը։

Այդ բոլորից յետոյ Արամն իր իշխանութեան
մայրաքաղաք է դարձնում Արմաւիրը, որն էլ բարձր
աշտարակաւոր պարիսպներով պատել է տալիս։

Արամի վարած պատերազմների շնորհիւ, հայերը
յարաբերութեան մէջ են մտնում դրացի այլևայլ ազ-
գերի հետ և նրանցից շատ ու շատ նոր բաներ սո-
վորում։

Այսպէս օրինակ՝ Հայաստանում դարգանում են
խաշնարածութեան և երկրագործութեան հետ նաև
արհեստներն ու առևտուրը։

Ասում են, որ օտար ազգերը Արամի անունովն
է, որ հայերին *Արմէն*, և Հայաստանը *Արմէնիա* են
անւանում։

26.

ԱՐԱ ԳԵՂԵՑԻԿՆ ՈՒ ՇԱՄԻՐԱՄԸ

I

Արամի մահից յետոյ, հայոց իշխան է դառնում
իր որդին Արան, որն իր զարմանալի գեղեցկութեան
պատճառով՝ կոչւել է *Արա գեղեցիկ*։

Արայի իշխանութեան օրով էլ Նինոս թագաւորը
չէ համարձակւում Հայաստան օտք կոխել, այլ ընդ-
հակառակը՝ Արայի հետ էլ է բարեկամ մնում և նրան
էլ ճանաչում է մեծ իշխան։

Նինոսի մահից յետոյ, Ասորեստանի գահն է բար-
ձրանում նրա կինը՝ Շամիրամը, որ մի շատ պատե-
րազմասէր թագուհի էր։

Նա Մարաստանին ու Պարսկաստանին տէր դառնալուց յետոյ, աչք է տնկում նաև հայոց աշխարհի վրայ:

Ասում են, թէ Շամիրամը վաղուց, դեռ Նինոսի կենդանութեան ժամանակ, զանազան թափառական աշուղներից (երգիչ) լսած լինելով Արայի գեղեցկութեանը մասին, սիրահարւել էր նրա վրայ: Իսկ ամուսնու մահից յետոյ, երբ նա բազմաթիւ երկիրների տէր է դառնում, որոշում է Արայի հետ ամուսնանալ:

Նա թանկագին ընծաներով դեսպաններ է ուղարկում Արայի մօտ, որ առաջարկեն նրան ամուսնանալ իր հետ ու այդպիսով դառնալ միաժամանակ թէ Ասորեստանի, թէ Մարաստանի և թէ Հայաստանի թագաւոր:

Շամիրամը մեծ յոյս ունէր, որ Արան կընդունէր իր այդ փայլուն առաջարկը, բայց սխալւել էր: Արա գեղեցիկը սաստիկ սիրում էր իր նազեղի Նւարդ կնոջը, ուստի և կտրուկ կերպով մերժում է Շամիրամին:

Հպարտ ու գոռոզ Շամիրամը Արայի մերժումը լսելով՝ բարկութիւնից կատաղում է: Նա վճռում է գէնքի ոյժով կատարել իր ցանկութիւնը:

Նա իր ընդարձակ երկիրներից բազմաթիւ զօրք է հաւաքում և յարձակւում Հայաստանի վրայ:

Շամիրամի ահեղ բանակը մեծ դժւարութիւններով հասնում է, վերջապէս, Արարատեան դաշտը, որ Երասխ գետի հիւսիսային կողմում է:

Այդտեղ է գալիս նաև Արա գեղեցիկն՝ իր սակաւաթիւ զօրքերով:

Պատերազմի սկզբին Շամիրամը խստիւ պատերազմում է իր զօրքերին չըսպանել Արային, այլ կենդանի բռնել նրան ու բերել իր մօտ:

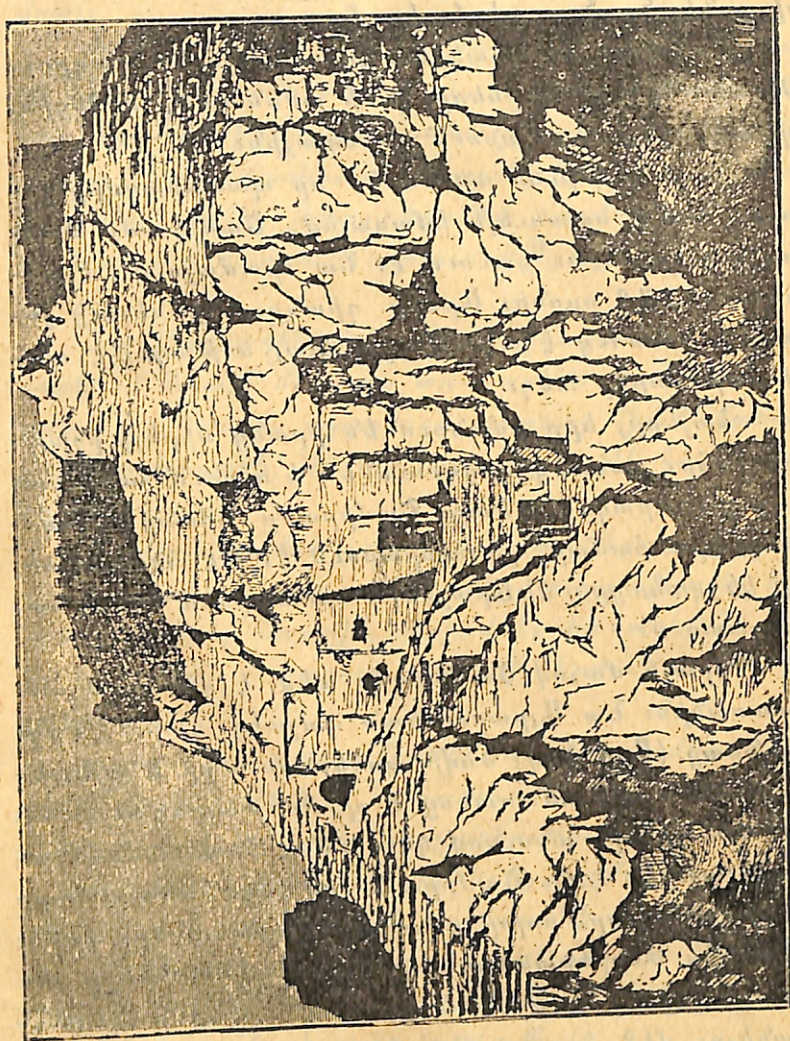
Սակայն, հակառակ Շամիրամի այդ կարգադրութեանը, նրա զինւորները, կռւի ամենատաք միջոցին, չը ճանաչելով, սպանում են Արային:

Աւանդութիւնն ասում է, որ պատերազմից յետոյ, Արայի սպանւելն իմանալով, Շամիրամը սաստիկ յուզւում ու ցաւում է: Նա հրամայում է մեռելների մէջ որոնել Արայի դիակը, և գտնելուց յետոյ, մեծ սուգ է անում նրա վրայ և թաղել է տալիս մի բարձր տեղ:

Հայերը, երբ իմանում են իրանց սիրելի իշխանի մահը, սաստիկ զրգուում են և ուզում շարունակել պատերազմը: Բայց Շամիրամը նրանց հանգստացնելու համար յայտարարում է, թէ աստածնեքը կենդանացրել են Արային, և նա ապրում է իր մօտ, պալատում:

Արայի մահով Շամիրամը տէր է դառնում Հայաստանին: Նա Այրարատեան դաշտից գնում է Բրդնունեաց (Աղի ծով) ծովի արեւելեան ափը և այնտեղ իր համար մի ամառանոց է շինել տալիս: Այդ ամառանոցը նրա անունով կոչւում է Շամիրամակերտ, բայց այժմ՝ վաճ: Շամիրամն իր այդ ամառանոցը շինելու համար, բոլոր գլխաւոր վարպետները բերել է տալիս Ասորեստանից, որովհետև տեղացիները դեռ հմուտ չէին լաւ պալատներ և այլ շէնքեր կառուցանելու մէջ. նրանք մեծ մասամբ հասարակ աշխատանքներ էին կատարում:

Շամիրամն այդտեղ շինել է տալիս բազմաթիւ

№ 26. Վանայ քաղաքային:

և սիրուն այգիներ, պարտեզներ ու ծաղկանոցներ, որոնց համար ջուրը բերել է տալիս բաւական հեռւից և անցկացնում քաղաքի զանազան մասերով:

Հռչակաւոր էին Շամիրամակերտի պալատներն ու բաղնիքները, ինչպէս և ապառաժների մէջ փորել տւած այլևայլ մեծութեան սենեակները, գանձարաններն ու անցքերը:

Մինչև այսօր էլ Վանում սեպածել տառերով հրակայական ժայռերի վրայ գրւած արձանագրութիւններ կան, որոնց մասին աւանդութիւնն ասում է, թէ Շամիրամն է փորագրել տւել:

27.

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԻԱՆԴԵԱՆ

(Թագաւոր)

I

Արա գեղեցիկի մահով հայերն իրանց ազատութիւնը կորցնում են և դառնում հարկատու ասորեստանցոց:

Անցնում են բաւական երկար տարիներ, և ասորեստանցիք քանի գնում թուլանում ու տկարանում են:

Այդ բանից օգտւելով, Ասորեստանի հարկատու շատ ազգեր, որոնց մէջ նաև հայերը, հրաժարւում են հարկ վճարել և, մինչև անգամ, ասորեստանցիներին իրանց երկիրներից դուրս քշելով, անկախ թագաւորութիւն են կազմում:

Հայերի թագաւորութիւնը այդ ժամանակից կոչ-
ւում է Հայկազանց թագաւորութիւն:

Հայկազանց թագաւորների մէջ ամենից յայտ-
նին ու ամենից աւելի աչքի ընկնողն՝ եղել է Եր-
ւանդեան Տիգրանը:

Հնումը հայ «երգիչները» շատ են ոգևորել այս
թագաւորով և ամեն լաւ ու գեղեցիկ յատկութիւն
սրան են վերագրել:

Այդ երգիչներն այսպէս էին նկարագրում իրանց
սիրած թագաւորին. «Տիգրանը յաղթանդամ, զւար-
թերես ու քաղցրահամբոյր մի մարդ էր, կեր ու խումի
մէջ պարկեշտ ու զւարճութիւնների մէջ չափաւոր.
բացի դրանից՝ նաև խելօք, ճարտարախօս և վերին
աստիճանի արդարադատ էր նա...»:

Տիգրանը յայտնի է եղել զլիաւորապէս նրանով,
որ մեծ ուշադրութիւն է դարձրել հայկական զօրքի
բարեկարգութեան վրայ:

Մինչև Տիգրանի թագաւոր դառնալը, հայոց զօր-
քը թէ թւով քիչ էր, թէ վատ զինւած և թէ շատ
անվարժ պատերազմների: Նա ինչպէս հետիոտն, այն-
պէս էլ հեծելազօրքի թիւն է շատացնում. հին զէն-
քերի փոխարէն, կատարելագործւած զէնքերով է զի-
նում նրանց և խիստ կարգապահութիւն մտցնում զօր-
քի մէջ:

Այդպէս կարգի բերւած ու զօրեղ բանակի գլու-
խըն անցած, Տիգրանը մի քանի պատերազմներ է
մղում հարևան թագաւորների դէմ, և յաղթելով նը-
րանց՝ մեծ անուն ու հռչակ է ստանում:

Հարևան թագաւորները, տեսնելով Տիգրանի ոյ-
ժըն ու զօրութիւնը, սաստիկ նախանձում էին նը-

րան և ամեն կերպ աշխատում էին նրա բարեկամն
ու դաշնակիցը լինել: Իսկ ոմանք էլ չարութեամբ
ցանկանում էին կործանել նրա թագաւորութիւնը:

II

Տիգրանն ու Կիւրոսը դաշնակցում են

Տիգրան Երւանդեանի օրով հայերին դրացի ա-
մենաուժեղ ամենամեծ պետութիւններն էին՝ հա-
րաւարեւելից Մարաստանը, իսկ արեւելքից Պարսկաս-
տանը: Մարաստանում թագաւորում էր նախանձոտ
Աթաշակը, իսկ Պարսկաստանում Աթաշակի թոռը՝
Երիտասարդ ու կտրիճ Կիւրոսը:

Կիւրոսն իր պապին չափազանց ատում էր և
մինչև անգամ մտածում էր խել նրա թագաւորու-
թիւնը:

Իր մտադրութիւնն իրագործելու համար, նա բա-
րեկամանում է և դաշն կապում Տիգրանի հետ:

Այդ դաշնակցութեան մասին իմանալով, Աթաշ-
ակը ծանր կասկածների մէջ է ընկնում:

Չափազանց մտածելուց, նա գիշերը մի զարհու-
րելի երազ է տեսնում և հէնց նոյն գիշերն էլ, խոր-
հրդականներին ու գիտնականներին կանչելով, յուզ-
ւած պատմում է իր երազը:

«Ես, ասում է նա, գտնւում էի Հայաստանում,
որի բարձր ու ձիւնապատ լեռներից մէկի գագաթին՝
նստած էր մի բարձրահասակ, խիստ նազելի ու գե-
ղեցիկ կին: Երբ հիացած, սքանչացած նայում էի

այդ չքնաղ արարածին, ահա նա ծնում է երեք կտրիճներ: Սրանցից առաջինը՝ առիւծի վրայ հեծած՝ արեւմուտք է թռչում, երկրորդը՝ ընձի վրայ նստած՝ հիւսիս է սլանում, իսկ երրորդը՝ մի ահագին վիշապ սանձած՝ ուղիղ արշաւում է իմ տէրութեան վրայ: Այդ ժամանակ ես, իբր թէ գտնւում էի իմ պալատի տանաքի վրայ, ուր ես և ձեզանից շատերը, միասին ասու-լածներին զոհ էինք մատուցանում: Յանկարծ վիշապի վրայ նստողը՝ թռաւ տանիքի վրայ և ուզում էր ասուլածներին շարդ ու փշուր անել: Ես դայրացայ ու նետեցի նրա դէմ: Կատաղի կերպով կուեցինք, առաջ նիզակներով, յետոյ սրերով ու այլ զէնքերով... Ես ընկայ...»:

Սորհրդականներից շատերն երազը զանազան կերպ մեկնելուց յետոյ, համաձայնում են Աժդահակի հետ, որ յիրաւի, հայոց և պարսից կողմից վտանգ էր սպառնում մարերի թագաւորութեանը: Դրա առաջն առնելու համար, նրանք խորհուրդ են տալիս Աժդահակին՝ դիմել հետևեալ խորամանկութեան:

Աժդահակը թանկագին ընծաների հետ մի սիրալիւր նամակ է ուղարկում Տիգրանին և առաջարկում է նրան բարեկամներ դառնալ. և որպէս զի բարեկամութիւնը մշտական և անկեղծ լինի՝ խնդրում է, որ Տիգրանն իր քրոջը—Տիգրանուհուն՝ իրան կնութեան տայ:

Տիգրանը մտածելով, որ այդ խնամիութեամբ Հայաստանի հարաւային սահմանը մշտապէս ապահովւած կարող է լինել, մեծ պատիւներով ու թանկագին նւէրներով իր քրոջն ուղարկում է Մարաստան—Աժդահակին կնութեան:

Աժդահակը տեսնելով սիրասուն արքայազնուհուն՝ սաստիկ ուրախանում է և հրամայում ճոխ հարսանեկան հանդէսներ սարքել:

Տիգրանուհին կարճ ժամանակի ընթացքում Աժդահակի բոլոր կանանց մէջ՝ ամենից պատւաւորն ու ամենից յարգւածն է դառնում և Տիկնանց Տիկին է հռչակւում:

III

Տիգրանի եւ Աժդահակի պատերազմը

Երկար չեն տևում, սակայն, Տիգրանուհու առաջին քաղցր օրերը:

Կասկածոտ Աժդահակը սկսում է պղտորել Տիգրանուհու սիրտը, ասելով, որ Տիգրանի կինը, Զարուհին՝ շատ է նախանձում Տիգրանուհու փառքին և զրգռում է ամուսնուն Մարաստանը նւաճել, որպէսզի ինքը մարերի թագուհին դառնայ:

Եղբայրասէր Տիգրանուհին իսկոյն հասկանում է Աժդահակի չար գիտաւորութիւնը. նա երեսանց ոչ մի դժգոհութիւն չէ ցոյց տալիս, բայց գաղտնի եղբօրը լուր է ուղարկում որ շատ զգոյշ լինի:

Աժդահակը վստահ Տիգրանուհու հաւատարմութեանը վրայ, պատգամաւորներ է ուղարկում Տիգրանի մօտ և հրաւիրում նրան դալ իր հետ տեսակցելու:

Տիգրանն այս անգամ արդէն սաստիկ դայրացած Աժդահակի վրայ, յետ է դարձնում նրա պատգամաւորներին ու պատերազմի պատրաստում:

Միևնոյն ժամանակ նա լուր է ուղարկում իր դաշնակից Կիւրոսին, ասելով, որ շատ լաւ առիթ է Աժդահակի վրայ յարձակելու:

Հայաստանի զանազան կողմերից բազմաթիւ զօրք հաւաքելով, Տիգրանն արշաւում է Մարաստանի վրայ: Գալիս է նոյնպէս քաջ Կիւրոսն իր ընտիր զօրքերով: Պատերազմը դեռ չըսկսած, Տիգրանուհին փախչում գնում է իր եղբօր մօտ:

Երկու կողմերը սոսկալի կատաղութեամբ յարձակում են իրար վրայ: Կուրի տաք ժամանակին Տիգրանը սլանում է Աժդահակի վրայ ու նիզակի մի հարւածով տեղն ու տեղը սպանում է նրան:

Աժդահակի բանակի մի մասը կոտորւում, միւսը գերի է բռնւում, իսկ մնացածն էլ ցիր ու ցան փախչում է, թողնելով պատերազմի դաշտում անբաւ հարքստութիւն:

Աժդահակի անկումով մարերի թագաւորութիւնը վերջանում է: Կիւրոսն է տիրում Մարաստանի մեծ մասին:

Այս պատերազմում Տիգրանը գերի է վերցնում Աժդահակի կնոջը՝ Անոյշ թագուհուն և նրա բազմաթիւ աղջիկներին: Դրանց բոլորին նա բնակեցնում է Մասիս սարի արևելեան կողմերում:

Այս ազնւականների հետ կային նաև ուրիշ մօտաւոր հազար գերիներ, որոնց նոյնպէս Մասիսի ստորոտումն են բնակեցնում:

Անոյշ թագուհու ցեղը, բնակւելով այդ ընդարձակ երկրում և ունենալով իր ձեռքի տակ բազմաթիւ աշխատող ստրուկներ, ժամանակի ընթացքում

թէ մեծ հարստութիւն է դիզում և թէ դառնում է Հայաստանի յայտնի ազնւական տոհմերից մէկը:

Գողթան գաւառի երգիչները դրանց Վիշապազունք են անւանել, այսինքն վիշապների սերունդ, որովհետև Աժդահակ վիշապ է նշանակում:

Այս տոհմը Հայաստանում ճանաչւել է Մուրացան անունով:

Տիգրանը Աժդահակի հետ իր գործերն այսպէս մաքրելուց յետոյ, իր շինելաւած Տիգրանակերտ քաղաքի ու գաւառի եկամուտը նւիրում է Տիգրանուհուն, որպէսզի նա էլ թագուհու վայել կեանք վարէ:

Այնուհետև նա, դեռ բաւական տարիներ իր ժողովուրդը խաղաղ ու հանգիստ կառավարելուց յետոյ, մեռնում է, խոր վիշտ պատճառելով հայ ժողովրդին:

28.

ԱՌԵԻՏՈՒՐ ԿԱՄ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Նախամարդիկ առևտուրի մասին նոյնպէս ոչ մի գաղափար չունէին, որովհետև դեռևս ոչ մի աւելորդ, ծախելու բան չունէին: Նրանք հազիւ էին օրէցօր իրանց գլուխը պահում. ամեն ինչ այնպիսի դժւարութեամբ էր ձեռք բերւում, որ ոչ ոք չէր ուզենայ իր ունեցածն ուրիշին տալ կամ ծախել:

Իսկ չունեցած բանը նրանք, փոխանակ գնելու կամ փոխարէնը մի բան վճարելու, ձեռք էին բերում գողութիւնով կամ աւազակութիւնով: Այդ եղանակով պէտք եղածը ձեռք բերելն այն աստիճան սովորական բան

էր, որ մարդիկ պարծենում էին, թէ հոյ և հրչափ բան է գողացել կամ յափշտակել:

Սակայն, ժամանակի ընթացքում, երբ մարդիկ կարողանում են այնքան ուտելիքներ կամ առարկաներ արտադրել, որ աւելորդ էլ էր մնում, նրանք ըսկսում են այդ աւելորդը միմեանց հետ փոխանակել:

Աւելի հացահատիկներ ունեցող երկրագործը, փոխանակ թողնելու որ իր աւելորդը փշանայ, տալիս էր աւելորդ ձուկ կամ խաշինք ունեցողին և նրանցից այդ իրերն առնում:

Այդպէս միմեանց հետ փոխանակելով է սկսել մարդկանց միջև առևտուրը, որ տեւել է երկար դարեր, մինչև որ մարդիկ փողի կտրիք են զգացել:

Փողն էլ առաջ, հիմիկւան պէս, մետաղներից չէին պատրաստում: Իբրև փող մարդիկ գործ էին ածում ընտանի անասուններ, մուշտակներ և կամ ուրիշ այնպիսի իրեր, որոնք ամեն մարդու էլ շատ պէտքական էին, ուստի և կարելի էր դրանց միշտ մի որ և է բանի հետ փոխել, կամ նրանցով բան գնել:

29.

ԿՐՕՆԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Նախամարդիկ, ճիշտ փոքրիկ երեխաների նման, բոլորովին անգոր էին բնութեան բազմատեսակ երևոյթները հասկանալու: Նրանք տեսնում էին, օրինակ, թէ ինչպէս փայլուն արևը դուրս է գալիս առաւօտները, բերելով իր հետ լոյս ու ջերմութիւն,

և ապա, երեկոները գնում թագնւում հորիզոնի ետևում: Թէ ինչպէս տաք ու պայծառ ցերեկին յաջորդում է մութ ու խաւար գիշերը, և ինչպէս երկնքի վրայ պսպղում էին բազմաթիւ աստղեր: Նրանք տեսնում էին, թէ ինչպէս այդ աստղներից շատերը, մանաւանդ ամառ ժամանակ, թափւում են երկնքից, բայց թէ հոյ էին վայր ընկնում՝ նրանք այդ չըզիտէին ու չէին էլ կարող հասկանալ:

Մարդիկ չէին կարողանում նոյնպէս հասկանալ, թէ ինչ բան է լուսինը, որն ամիսը մի անգամ դուրս է գալիս երկնակամարի վրայ եղջիւրի ձևով և ապա, հետզհետէ մեծանում, գաթալի ձև է առնում:

Նոյնպէս անբացատրելի էին, նախապատմական մարդկանց համար որոտը, կայծակը, քամին և այլ շատ բնական երևոյթներ:

Անկարող լինելով հասկանալ բնական երևոյթները, մարդիկ փորձով նկատում էին, սակայն, որ այդ երևոյթներից շատերը օգտակար են, իսկ շատերն էլ՝ վնասակար: Բացի դրանից՝ նրանք նկատում էին, որ միևնոյն երևոյթը երբեմն շատ օգտակար, իսկ երբեմն էլ խիստ վնասակար է: Այսպէս, օրինակ, չափաւոր ու ժամանակին եկած անձրևը շատ օգտակար է, իսկ չափից աւելի և անժամանակ եկածը՝ հեղեղատներ է առաջացնում ու մեծ վնասներ տալիս:

Զկարողանալով բացատրել այդ բոլոր երևոյթները, մարդիկ չէին կարողանում և նրանց հասցրած վնասների առաջն առնել: Այդ պատճառով էլ նախամարդիկ սաստիկ վախենում ու սարսափում էին բնութեան ամեն երևոյթներից: Իսկ վախի ու սարսափի հետևանքն այն է եղել, որ մարդիկ համարեա

թէ ամբողջ ընդթիւնը պաշտամունքի առարկայ են ղարձրել եւ ամեն մի երեսոյթ մի առանձին աստուած համարել:

30.

ԲԱՐԻ ԵՒ ՉԱՐ ԱՍՏԻԱԾՆԵՐ

Մարդիկ ենթադրում էին, թէ բնութեան բոլոր երևոյթներն ու տարրերը քարի ու չար աստուածներ են, որ նրանց մէջ բարի ու չար ոգիներ են բնակւում:

Այդպիսով մարդու համար աստուածներ դարձան և՛ արեգակը, և՛ երկինքը, և՛ լուսինը, և՛ կայծակը, ինչպէս նաև գետը: Մինչև իսկ վայրի գազաններն ու բոլոր անասուններն էլ մի-մի աստուածներ էին համարւում:

Բարի աստուածներ էին համարւում այն բոլոր երևոյթներն ու տարրերը, որոնցից մարդն օգուտ էր տեսնում, իսկ չար աստուածները նրանք էին, որոնք վնաս էին հասցնում մարդուն:

Նախապատմական մարդկանց կարծիքով բոլոր շնչաւոր ու անշունչ առարկաների մէջ մի-մի ոգի էր բնակւում և դրա համար էլ նրանք բոլորը գիտակցութիւն և հասկացողութիւն ունէին: Բացի այդ, նրանց կարծիքով, ամեն մի բան աշխարհի վրայ այդ առարկաների մէջ բնակւող ոգիների ցանկութեամբ էր կառարւում:

Եթէ, օրինակի համար, ժայռի գլխից մի քար էր վայր ընկնում ու սպանում մարդուն, մարդիկ

իսկոյն ենթադրում էին, թէ քարը վայր ընկաւ նրա մէջ ապրող ոգու ցանկութեամբ: Այդպիսով ամեն մի դժբաղդութիւն կամ բաղդաւորութիւն բնութեան մէջ ապրող ոգիների կամքիցն էր կախած: Եւ քանի որ այդ ոգիները մարդու նման կամք և հասկացողութիւն ունէին, ուստի, ենթադրում էր, որ նրանք կարող էին և խօսք հասկանալ, բան ուտել և զանազան նւէրներ ընդունել:

Այդպէս հաւատալով, մարդիկ սկսում են բարի աստուածներին խնդրել ու աղաչել, որ իրանց միշտ պաշտպանեն զանազան չարիքներից: Իսկ չար աստուածներին էլ խնդրում, աղաչում էին, որ մեղմացնեն իրանց բարկութիւնն ու չարիքներ չը հասցնեն:

Ահա այս կերպով է առաջացել աստուածներին աղօթելու գաղափարը:

Բայց աղօթքները շատ անգամ անգոր էին հանդիսանում. միմիայն խնդիրքով և աղաչանքով անկարելի էր լինում դժբաղդութիւնը վերացնել: Դրա համար էլ մարդիկ աշխատում էին զանազան նւէրներով շահել աստուածների սիրտը:

Ամենից շատ նրանք հոգ էին տանում, որ աստուածները քաղցած չը մնային: Ուստի, ամեն անգամ ճաշելիս՝ մարդիկ աստուածներին բաժին էին հանում: Աստուածների բաժինը նրանք դնում էին մի յայտնի տեղ և հաւատացած էին, թէ աստուածները գալիս և ուտում են: Մինչև այսօր էլ կան շատ ցեղեր, որոնք դեռ ևս այդ սովորութիւնն ունեն:

Աստուածներին յատկացրած բաժինը կոչւում էր զոհ, իսկ աստծուն բաժին հանելը՝ զոհաբերութիւն:

Ք Ո Ւ Ր Մ Ե Ր

Շատ անգամ ոչ միայն աղօթքով, այլ և զոհաբերութիւններով էլ անկարելի էր լինում աստուածների բարկութիւնը մեղմացնելու դժբաղդութեան առաջն առնել: Այդ հանգամանքը նախամարդիկ բացատրում էին նրանով, թէ աստուածներն էլ, մարդկանց նման, զանազան ճաշակ ու բնաւորութիւն ունեն: Հարկաւոր է, ուրեմն, գիտենալ, թէ նրանցից իւրաքանչիւրին ի՞նչ ձևով պիտի աղօթել և ի՞նչ տեսակի զոհ մատուցանել:

Բացի դրանից, նրանք այնպէս էին հաւատում, թէ ամեն մի դժբաղդութիւն մի առանձին աստծու գործն է: Պէտք էր, ուրեմն, իմանալ, թէ այս կամ այն դժբաղդութեան դէպքում ո՞ր աստծուն դիմել: Եթէ, օրինակ, չը նայած ամեն տեսակ աղօթքների ու զոհաբերութեան, հիւանդը մեռնում էր, այդ ապացոյց էր, որ հիւանդի տէրերը սխալւել են ու չեն պացոյց էր, որ հիւանդի տէրերը սխալւել են ու չեն իմացել, թէ ո՞ր աստծուն և ի՞նչպէս պէտք էր սիրաշահել: Այդ բանը չափազանց դժուար էր հասկանալ, շահել: Այդ բանը չափազանց դժուար էր հասկանալ, որովհետեւ դրա համար անհրաժեշտ էր բոլոր աստուածների բնաւորութիւնն ու ճաշակն իմանալ:

Ընդհանուր այդպիսի տգիտութիւնից օգուտ քաղելով, դուրս էին գալիս ճարպիկ ու խորամանկ մարդիկ, որոնք միջնորդի դեր էին կատարում աստուածների ու մարդկանց միջև: Նրանք գուշակութիւններ ու մարգարէութիւններ էին անում, կախարդութիւններով կամ աղօթքներով հիւանդներ էին բժշկում և ուրիշ այդպիսի զանազան գործերով պարապում:

Այդ կարգի մարդկանց կոչում են կախարդ, վհուկ և այլ անուններով:

Հնումը մարդիկ կախարդներից սաստիկ վախենում էին, կարծելով թէ նրանք կարող են աստուածների միջոցով ամեն տեսակ չարիքներ հասցնել: Եւ այդ չարիքներից ու կախարդների բարկութիւնից վախնալով, մարդիկ ամեն կերպ աշխատում էին նրանց սիրտն էլ շահել զանազան նւէրներով ու ընծաներով:

Այդ զանազան տեսակի կախարդներն ու գուշակողները ժամանակի ընթացքում աւելի ու աւելի մեծ դիրք ու պատիւ ստացան ազգերի մէջ և կոչւեցին քուրմեր, այսինքն աստուածների պաշտօնեաներ:

Ինչպէս որ մի ազգի իշխանաւորները հոգ էին տանում ժողովրդին օտար թշնամիներից պաշտպանելու մասին, այնպէս էլ քուրմերն էին հոգ տանում ժողովրդին աստուածների բարկութիւնից ու չարիքներից ազատ պահելու մասին:

Քուրմերն իրանց աղօթքների և այլ արարողութիւնների համար, ժողովրդից առատ վարձատրութիւն էին անում:

Հայ գիւղերում մինչև այսօր էլ դեռ կան կախարդներ, որոնք յայտնի են «գրբաց», «նետ դնող», «աղօթող», «թիզ չափող» և այլ անուններով: Նրանք աղօթքներով ու զանազան միջոցներով հիւանդներ են բժշկում, գուշակութիւններ անում և այլ և այլ կախարդութիւններ անում: Տգէտ ժողովուրդը դեռ այսօր էլ դրանցից վախենում է և մեծ յարգանքով ու պատւով է վերաբերում:

ԿՌԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

Նախամարդիկ կամենալով իրանց պաշտած ան-
տեսանելի աստուածներին մշտապէս տեսնել սկսել են
փայտից, քարից ու մետաղներից էլ աստուածներ շինել:
Ձեռքով շինւած աստուածները կոչւում են կուռքեր:

№ 27 Կուռք-հրէշ

Բնութեան ամեն մի երևոյթը պատկերացնելու
համար, մի առանձին կուռք էին շինում: Այսպէս՝
քամին, որոտը, երաշարը և ուրիշ շատ բնական երե-
ւոյթներն նրանք առանձին-առանձին կուռքերով էին
պատկերացնում:

Կուռքեր պաշտելը կոչւում է կռապաշտութիւն:

Քանի դեռ մարդիկ լաւ գործիքներ չունէին ու
վարժ չէին նկարելու և քանդակելու արեւստներին,
նրանց շինած կուռքերը չափազանց տձև կոշտ ու
կռպիտ բաներ էին: Բացի դրանից՝ մարդիկ աշխա-
տում էին իրանց շինած կուռքերին այնպիսի մի կեն-
դանի արարածի կերպարանք տալ, որ ոչ մի կենդա-
նու չը նմանէին: Այսպէս կուռքի գլուխը մարդու
էին նմանեցնում, իսկ մարմինը՝ մի շատ հսկայական
թելաւոր եղի և այլն:

Շատ անգամ այդ հրէշանման կուռքերն այնպիսի
զարհուրելի կերպարանքով էին շինւում, որ նայողին
միմիայն վախ ու սարսափ կարող էին ազդել:

Ժամանակի ընթացքում, երբ մարդիկ հետզհետէ
վարժւեցին քանդակագործութեան արեւստին, նրանք
սկսեցին իրանց կուռքերն աւելի ու աւելի գեղեցիկ
կերպարանքով շինել:

Աւելի ուշ ժամանակներում, մարդիկ տեսնելով,
որ աշխարհիս բոլոր կենդանի արարածներից ամենա-
գեղեցիկը մարդն է, սկսան իրանց կուռքերը միմիայն
մարդու կերպարանքով շինել: Նրանք այդ ժամա-
նակ աշխատում էին իրանց կուռքերն ամենագեղեցիկ
տղամարդու կամ կնոջ նմանեցնել: Այդ տեսակի կուռ-
քերը շինւում էին գլխաւորաբար մարմար քարից և
բրոնզից. երբեմն նոյնիսկ ոսկուց ու արծաթից:

Այդպիսի կուռքերն արձան են կոչւում:

Արձաններ շինելու արեւստը սաստիկ զարգացած
էր Յունաստանում: Հազարաւոր տարիներ առաջ այն-
տեղ շինւած մարմարէ արձանները մինչև այսօր էլ
պահւում են մուգէյներում և նայողին հիացմունք
պատճառում,

Հայերն էլ շատ հնումը իրանց կուռքերը կամ արձաններն ունէին: Դրանցից իրանց գեղեցկութեամբ յայտնի էին Անահիտն ու Աստղիկը:

Կուռքերին սկզբում մարդիկ գնում էին բացօդեայ մի որևէ բլրի գագաթին, կամ գետի եզերքին և կամ

№ 28. Անահիտի արձանը

անտառի մէջ: Այդ տեղերում էլ մարդիկ հաւաքւում էին, որոշ ժամանակներում, իրանց պաշտամունքը կատարելու և քուրմերի միջոցով աստուածների պատգամները լսելու:

Ժամանակի ընթացքում, մարդիկ կուռքերին յատուկ բնակարաններ շինեցին, որ մեհեմաններ կոչւեցին: Մեհեմաններում էին պահւում կուռքերը, այն-

տեղ էին քուրմերը կատարում իրանց կրօնական արարողութիւններն ու ժողովրդի բերած զոհաբերութիւնները:

33.

ՄԱՐԴԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

Նախամարդիկ երբեմն կենդանի մարդկանց էլ էին աստուածացնում: Դրանք լինում էին մեծ մասամբ ցեղի կամ ազգի այն իշխաններն ու թագաւորները, որ ամենից աւելի դաժան և ահուկ բնաւորութիւն էին ունենում:

Այդպիսիներից մարդիկ սաստիկ վախենում ու սարսափում էին: Իսկ ինչոր նախամարդուն վախ էր ազդում, նա էլ պաշտամունքի առարկայ էր դառնում:

Այդ կարգի մարդկանց այնպիսի գերբնական յատկութիւններ էին վերագրում, որպիսին մարդկանց կարծիքով, միմիայն աստուածները կարող են ունենալ:

Մարդիկ չէին կարողանում հաւատալ, օրինակ, թէ ամբողջ կեանքում ժողովրդին տանջող դաժան իշխանն ու թագաւորը կարող են, ուրիշ մարդկանց նման մեռնել և այլևս փառս չը հասցնել: Նրանք չէին հաւատում նոյնպէս, թէ այդ բռնակալները սովորական մարդկանց նման են ծնւել:

Եւ այդպիսի աստուածացած իշխանների կամ թագաւորների մասին, մանաւանդ դրանց մահից յետոյ, մարդիկ հազար ու մի առասպելներ էին յօրինում իրանց վառ երևակայութեամբ և պատմում սերունդից սերունդ:

Վ Ա Հ Ա Գ Ն

Հայ ժողովուրդն էլ շատ հին ժամանակներում
իր թագաւորներէից մի քանիսին աստուածացրել ու
պաշտել է։

Այդպիսիներից մէկն է եղել Վահագն թագաւորը։
Վահագնը Տիգրան Երւանդեանի մեծ որդին ու
յաջորդն էր։ Դեռ հօր կենդանութեան ժամանակ, նա
զանազան պատերազմների մէջ ցոյց տւած քաջա-
գործութիւններով, մեծ անուն էր հանել և ժողովրդի
սիրելին դառել։

Վահագնի մասին, հնումը, հայ երգիչները շատ
ու շատ բաներ են պատմել ու երգել։ Պատմում էին,
որ նա կատաղի կռիւ է մղել վիշապների
(թերեւ Մարաստանից գաղթած Աժդահակից եղի) դէմ
ու յաղթելով նրանց, վիշապաբաղ անունն է ստացել։

Վահագնի օրերում, հայերը հեթանոս էին. նը-
րանք պաշտում էին ընտրիմը՝ երկինքն ու երկիրը,
ինչպէս նաև զեղեցիկ ու քաջ մարդկանց։

Հեթանոս հայն ամեն առաւօտ ծագող արեւին էր
երկրպագում ու աղօթում և նրան էր ընդունում բո-
լոր բարիքների պատճառը։ Նա ամենից աւելի սի-
րում էր արեւ-աստուածը։

Հէնց այդ էր պատճառը, որ նրանք իրանց չա-
փից դուրս սիրած մարդուն համեմատում էին արեւ-
աստծու հետ։ Այսպէս Վահագնի ծնունդը նրանք
մարդկային չէին համարում, այլ աստուածային։

Ահա թէ ինչպէս Գողթան գաւառի երգիչները
հնումը երգել Վահագնի ծնունդը *)։

Երկնեց երկին և երկիր,
Երկնեց ի ծով ծիրանի,
Եւ եղեգնիկը կարմիր
Երկնեց ծովում ծիրանի։

Ծուխ է դուրս գալիս եղեգան փողից
Բոց է դուրս գալիս եղեգան փողից։

Բոց է պատել կարմիր եղեգնիկ,
Բոց է դարձել և ծով ծիրանի,
Կարմիր բոցիցն ահա մի մանկիկ.
Վահագն ահա—մանուկ գեղանի։

Բոց մօրուքով,
Հուր շրթունքով.

Հուրհեր գլխին հրեղէն պսակ
Եւ աչերն են դոյզ արեգակ։

Ալեծուփ ծովի ծիրանի ալիք
Գնում են գալիս, ծեծում են ափունք,
Ահեղամուռնչ գոռում է մանկիկ,
Սաստում են ալեացն հրավառ շրթունք։

*) Մենք փոխանակ այստեղ գնելու Գողթան երգիչների
երգած «Երկնէր երկին և երկիր» զրաբար բանաստեղծու-
թիւնը, որ անմատչելի է աշակերտներին, «Գեղարեւոտ»
հանդէսից արատապելով տեղ ենք տալիս մեր յայտնի բա-
նաստեղծ Յովհ. Յովհաննիսեանի նոյնանուն բանաստեղծու-
թեանը, որը շատ հարազատ և միևնոյն ժամանակ շատ գե-
ղեցիկ կերպով պատկերացնում է դիւցազն Վահագնի առաւ-
պեւական ծնունդը։

Վահագն ծնաւ, լռեցէք ալիք,
 Դնւ ծովահալած, դադար առ, մըրրիկ.
 Թեւերն ոսկեհոռ, հրահեր բաշով,
 Նժոյգը տակին՝ սլացաւ վերեւ,—
 Երեսըդ ծածկիր համեստ շղարշով,
 Տես՝ ո՞վ է գալիս, և դնւ, հուր արեւ:
 Գլուխդ ալևոր, քաջածին Մասիս:
 Դու էլ խոնարհիր, Վահագն է գալիս:
 Երկինք ու երկիր և ծիրանի ծով
 Աւետում են քեզ ցաւերի դու ծով:
 Յնծա՛, բիւր վիշապ Հայաստան աշխարհ,
 Փրկութեան արեւ—Վահագնիդ տեսար:

Վահագն աստծու մասին պատմում էին նաև, որ նա մի օր գնացել է Ասորեստանի Բարշամ աստծուց յարդ է գողացել: Երկնքի երեսով փախչելիս յարդը թափթըփում է, որից մի մեծ սպիտակ հետք է գոյանում և որը, իբր թէ, մինչև այսօր էլ երևում է երկնքի երեսին ու կոչւում է Դարմանագողի կամ Յարդգողի ճանապարհ:

Վահագն թագաւորին ասուածացնելով, հայերը նրա անունով Աշտիշատում մի տաճար էին շինել և այնտեղ դրել նրա պղնձէ արձանը: Այդ տաճարը կոչւում էր Վահագնի սենեակ կամ Վահեվահեան մեհեան:

Տարւայ որոշ օրերում, Հայաստանի ամեն կողմերից այդտեղ հազարաւոր մարդիկ ուխտի էին գնում և խնդրում նրանից առողջութիւն, քաջութիւն, անուշ ձայն և ամեն տեսակ բարիք:

Վահագնի ժառանգները այդ տաճարի քրմապետներն ու քրմերն էին, որի եկամուտով էլ, այսինքն նւէրներով, նրանք ապրում էին:

35.

Լ Ե Ձ Ո Ի

Նախապատմական մարդիկ, սկզբում, իրանց խօսելու եղանակով բոլորովին չէին տարբերում փոքր երեխաներից: Նրանք էլ իրանց միտքը հասկացնում էին միմիայն ձայներ ու բացականչութիւններ արձակելով և դէմքի ու ձեռքերի շարժումներով:

Եթէ, օրինակ, մէկն ուզում էր իր ընկերներին զգուշացնել, թէ այսինչ տեղում արջ, գայլ կամ մի ուրիշ գազան կայ, նա այդ գազանի նման մոնչում էր ու դէմքն ծռւում ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ մարդիկ, այդ գազաններին պատահելիս, սարսափից կարող են անել:

Այդ եղանակով միմեանց հետ խօսելով, նախամարդիկ էլ, փոքր երեխաների նման, շանը ասում էին «հաւ-հաւ», կատուին՝ «միաու», թռչունին՝ «ճիւ-ճիւ», նրա ձագուկին՝ «ծիւ-ծիւ» և այլն:

Նոյն ձևով նրանք խօսքեր էին հնարում նաև բնութեան զանազան երևոյթների և այլ առարկաների համար:

Հէնց այդ ձայներից ու զանազան բացականչութիւններից է, որ հետզհետէ, երկար դարերի ընթացքում, կազմւել ու զարգացել է մարդկային լեզուն: Եւ քանի մարդկանց կեանքը բարդացել, այնքան էլ նրանց լեզուն և ոճը հարստացել են:

Շատ անգամ մարդիկ միևնոյն բառը տարբեր շեշտով և եղանակով արտասանելով, տարբեր էլ միտք էին յայտնում: Այսպէս, երբ կամենում էին ասել,

որ այսինչ բանը շատ հեռու է գտնուում, ասում էին՝ հեռու, իսկ շատ մեծ ասելու տեղ, ասում էին՝ մեծ, և այլն:

Ամեն մի ցեղ, իր ապրած երկրի կլիմայի ու վարած կեանքի համաձայն, իր յատուկ լեզուն էր հնարում: Իսկ լեզուների կազմակերպելու հետ միասին կազմակերպում էին բազմաթիւ և զանազան ազգերը:

36.

Գ ի Ր

Մարդիկ գրել սովորել են շատ աւելի ուշ ժամանակներում: Եւ սկզբում գիրը բոլորովին այն չէր, ինչոր այսօրւան մեր գործածածն է:

Առաջ մարդիկ, կամենալով նշանների միջոցով, այս կամ այն առարկայի մասին, մի որ և է միտք

№ 29. Հերոգլիֆներ (Պատկերագրեր)

արտայայտել, նկարում էին այդ առարկան: Եթէ օրինակ, ուզում էին ասել, թէ կովերը, ձիերը կամ մարդիկ գնացել են, նրանք գնացող կով, ձի և մարդ էին նկարում: Իսկ եթէ ուզում էին ասել, թէ մար-

դիկ միմեանց հանդիպեցին, կամ թէ միմեանցից բաժանեցին, նկարում էին դէմ առ դէմ եկող, կամ միմեանցից հեռացող մարդկանց պատկերներ:

Որովհետեւ այն ժամանակ մարդիկ դեռ ոչ թուղթ ոչ մատիտ և ոչ էլ ուրիշ նկարելու օրէնք բան ունէին, ուստի նրանք նկարում էին փորագրելով: Փորագրում էին փայտի, կաւի և քարի վրայ:

Փորագրւած նշաններով գրւած գիրը կոչւում է հերոգլիֆ:

Հերոգլիֆով գրելը շատ հեշտ բան չէր և ահագին ժամանակ էր խլում: Մարդիկ, կամենալով աւելի արագ գրել, սկսում են հետզհետէ կրճատւած նկարներով գրել. այսինքն՝ ամբողջ առարկայի փոխարէն, նրա մի մասն էին միայն նկարում: Այսպէս՝ մի ամբողջ թռչունի կամ անասունի տեղ՝ նկարում էին նրա գլուխը, մի ոտը, կտուցը կամ աչքը:

Այդպիսի բազմաթիւ կրճատումների հետեանքն այն է եղել, որ ժամանակի ընթացքում մի բոլորովին ուրիշ տեսակի գիր է ստացւել, այնպիսի գիր, որը հերոգլիֆին այլևս չէր նմանում:

III II > III = I = III

№ 30. Սեպագրեր

Այդ նոր տեսակի գրերը կամ տառերը շատ նրման են մեխերի կամ սեպերի, և այդ պատճառով էլ կոչւել են սեպաձեւ տառեր կամ սեպագրեր:

Հայաստանում էլ շատ հին ժամանակներում սեպաձեւ տառերով էին գրում:

Աւելի ուշ մարդիկ, քարի, փայտի ու կաւի փոխարէն, գրեւոր համար գործ էին ածում կաշի. կաշի խիստ բարակցրած ու նուրբ տեսակը կոչւում է մազաղաթ:

37.

ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐ

Հազարաւոր տարիներ անցնելուց յետոյ, երբ ցեղերն ու ազգերը կազմակերպւել էին ու իրանց համար ապահով վիճակ ստեղծել, մարդիկ սկսում են իրանց հեռաւոր անցեալով հետաքրքրւել: Ամենքն էլ փափագում են իմանալու, թէ երբ և ուրտեղից է առաջ եկել իր ազգը, ովքեր են եղել իր նախահայրերը և այլն:

Այդ ժամանակ ահա, ամեն մի ժողովուրդ աշխատել է նրեակայութեամբ զանազան պատմութիւններ հնարել իր նախնիքների մասին և աւանդել սերունդից սերունդ:

Շատ դէպքում այդ պատմութիւնները միանգամայն զուրկ էին որ և է ճշտութիւնից: Նրանք պարզապէս վառ երեակայութեամբ յօրինւած բաներ էին: Իսկ շատ անգամ էլ մի որ և է իսկական դէպք այն աստիճան ծաղկեցնում էին, որ նոյնպէս խիստ հեռանում էր ճշմարիտ պատմութիւնից:

Այն պատմութիւնները, որոնք զուտ երեակայութեան արդիւնք են, կոչւում են առասպելներ: Իսկ նրանք, որոնք մի որոշ չափով խառն են իս-

կական եղելութիւններով՝ կոչւում են աւանդութիւններ:

Ամեն մի ժողովուրդ իր ազգի ծագումի ու անյիշելի անցեալի մասին շատ ու շատ այդ կարգի պատմութիւններ է յօրինել:

Այդ կարգի պատմութիւններից են Հայկի, Արամի, Արա գեղեցիկի, Տիգրանի և Վահագնի մասին պատմածները: Կան և շատ ուրիշները, որ համեմատաբար աւելի նոր ծագումն ունեն:

38.

Վ Ա Ղ Ա Ր Շ Ա Կ

I

Արշակունիների տիրապետութիւնը

Հայկազանց Վահագն թագաւորի մեռնելուց բաւական ժամանակ յետոյ, Հայաստանին ու նրա դրացի բոլոր երկիրներին տէր է դառնում մակեդոնացիների Մեծն-Ալէքսանդր հռչակաւոր թագաւորը:

Սակայն, երբ Մեծն-Ալէքսանդրը մեռնում է, հպատակ ազգերը միմեանց յետևից գլուխ են բարձրացնում և մի-մի առանձին թագաւորութիւն հաստատում:

Այդ նորակազմ թագաւորութիւններից ամենից նշանաւորն ու զօրաւորը պարթևների երկրում կազմւածն էր, որը գտնւում էր Կասպից ծովի հարաւարեկեան կողմում: Պարթևական բոլոր թագաւորնե-

րը կոչուում էին Արշակ, որ նշանակում է թագաւոր, իսկ թագաւորական ամբողջ ցեղը կոչուում էր Արշակունեաց ցեղ կամ Արշակունիք:

Արշակունիներէից շատ մեծ անուն ստացաւ մանաւանդ մէկը, որին ժողովուրդը, իր կատարած քաջագործութիւններէ և քաղցր վարմունքի համար՝ Մեծն Արշակ էր անւանում:

Նա Միջագետքից դուրս էր քշել մակեդոնացիներին ու տէր դառել Մարաստանին և Ասորեստանին:

Որքան մակեդոնացիները իրանց հպատակներին նեղում էին, այնքան Մեծն Արշակը աւելի քաղցր էր վարւում իր հպատակների հետ, որով էլ գրաւում էր թէ իր և թէ հարեան ժողովուրդների սիրտը:

Հայերը, որ շատ նեղւած էին մակեդոնացիների դրած ծանր հարկերից ու բռնութիւններից, իմանալով Մեծն Արշակի այդ քաղցր վերաբերմունքը, դիմում են նրան ու խնդրում, որ նա գայ ու իրանց երկրին էլ տիրապետի:

Մեծն Արշակն օգտւելով հայերի հրաւերից, առանց ուշանալու, իր Վաղարշակ եղբօրը մի գունդ զօրք է տալիս և ուղարկում է Հայաստան թագաւորելու:

Վաղարշակին դիմաւորում է Բագարատ իշխանն իր զօրքերով, հետը տանելով նրա համար թանկագին ընծաներ: Բացի այդ՝ Բագարատը Վաղարշակի գլուխն է դնում Հայկազանց թագը և պսակում նրան Հայաստանի թագաւոր:

Այսպէս է պատմում մեզ ժողովրդական աւանդութիւնը՝ Արշակունիների թագաւորութեան սկզբնաւորութեան մասին Հայաստանում:

Վաղարշակը Հայաստանի թագաւոր դառնալուց յետոյ, մի շարք պատերազմներ է մղում հարեան ազգերի դէմ, որոնք չուզենալով Վաղարշակին թագաւոր ճանաչել, շարունակ յարձակւում էին Հայաստանի վրայ ու անհանգիստ անում:

Այսպէս օրինակ՝ Կապադովկիայի Մորփիւղիկէս իշխանը, անցնելով այլ և այլ մանր ազգերի գլուխ՝ զէնք էր բարձրացրել հայոց նոր թագաւորի դէմ և սպառնում նրան:

Վաղարշակ Երասխ գետի ափին, Արմաւիրի մօտ, իր զօրքը վարձեցնելուց ու կարգի դնելուց յետոյ, գնում է Մորփիւղիկէսի դէմ: Եփրատ գետի արեւմտեան կողմում թշնամիները հանդիպում են իրար և սկսւում է կատաղի պատերազմը: Մորփիւղիկէսը պաշարելով Վաղարշակին՝ մահ էր սպառնում, բայց հայ իշխանները տեսնելով վտանգը, ընկնում են թըշնամու վրայ, սպանում Մորփիւղիկէսին և ազատում իրանց նոր թագաւորին:

Այս առաջին յաջողութիւնից խրախուսւած՝ Վաղարշակն իր զօրքերով արշաւում է Հայաստանի հիւսիսային կողմերը ասպատակող ցեղերի վրայ և դուրս քշում նրանց Հայաստանի սահմաններից և այսպէս խաղաղացնում իր երկիրը:

II

Հայոց հին պատմութեան գիտը

(Մ. Խորենացու պատմածի համաձայն)

Մովսէս Խորենացի պատմիչը, որ ազգային աւանդութիւններն է գրի առել, պատմում է, որ երբ Վաղարշակն իր թագաւորական աթոռը հաստատում է Միջագետքի Մծբին քաղաքում, հետամուտ է լինում իմանալու, թէ ովքեր են եղել Հայաստանի հին բնակիչները, ի՞նչ կարգեր, ի՞նչ սովորութիւններ են ունեցել նրանք:

Ոչ մի գրաւոր կամ բանաւոր տեղեկութիւն չը գտնելով, Վաղարշակը՝ Մար-Աբաս Կատինա անունով ասորի գիտնականին, որը ծանօթ է եղել բաբելական ու յունական լեզուներին, ուղարկում է Նինւէ, Մեծն Արշակի մօտ և խնդրում է՝ թոյլ տալ նրան արքունի դիւանատանը փնտրելու իր ուզածը:

Գրած նամակում Վաղարշակը յայտնում է հետեւելը. «Եղբայր, չի երևում, որ այստեղ (Հայաստանում) սրանից առաջ որևէ կարգ եղած լինի և ոչ էլ մեհեանների պաշտամունք. յայտնի չէ, թէ ով է եղել այս աշխարհի գլխաւորներից առաջինն ու վերջինը, ոչ մի օրինաւոր բան չկայ, այլ ամեն ինչ տալն ու վրայ է եւ վայրենի»:

Մար-Աբասը, Մեծն Արշակի թոյլտուութեամբ, փրնտրում է Նինւէի արքունի դիւանատանը և վերջի վերջոյ մի հին գրեածք է գտնում: Այդ գրեածքը վերաբերում է Հայկի և նրա ցեղի բոլոր նահապետների,

իշխանների և թագաւորների կատարած գործերին:

Մար-Աբասն իր այդ գիւտը բերում, յանձնում է Վաղարշակին, որը դրա մի քանի մասերը քարերի վրայ փորագրել տալով՝ հրամայում է նրանց կանգնել քաղաքների փողոցներում, որպէսզի մարդիկ ծանօթանան իրանց նախապապերի գործերի հետ, իսկ մի մասն էլ մեծ խնամքով պահ է տալիս իր արքունական դիւանատան մէջ:

III

Վաղարշակ նոր օրէնքներ է դնում

Այժմ երբ արդէն Վաղարշակը ծանօթանում է Հայաստանի անցեալի հետ, նա մտածում է և ներկայի ու ապագայի մասին: Նա գիտէր, որ առանց օրէնքների, կարգերի ու կանոնների ոչ մի երկիր չէր կարող հարստանալ, զարգանալ, ուստի վճռում է այդ պահանքները լրացնել:

Նա ամենից առաջ սահմանում է այլ և այլ պաշտօններ, ինչպէս թագաւորական պալատի մէջ, այնպէս էլ ուրիշ գործերի համար: Այդ պաշտօնները նա տալիս է ցեղապետներին ու իշխաններին:

Պաշտօնների այս կերպ բաժանումից առաջւայ բոլոր ցեղապետ-իշխանները այլևս կոչւում են նախարարներ:

Նախարարները բաժանւում էին երկու կարգի, մեծ և փոքր:

Վաղարշակն իրաւունք է տալիս Բագրատ իշխա-

նին մարգարիտներով ու թանկագին քարերով զարդարած՝ վարսակալ կրել, նրա ցեղին է վերապահում հայոց թագաւորների գլխին թագ դնելու ամենամեծ պատիւը:

Այս Բագարատից էր առաջացել Բագրատունիները՝ յայտնի և հարուստ նախարարութիւնը:

Բագարատ իշխանից յետոյ, Վաղարշակը մեծ պատիւներ է տալիս Աժդահակի ցեղից՝ Մուրացան նախարարին ու նրան իր երկրորդն է նշանակում, այսինքն, երբ նախարարները թագաւորի մօտ ժողովի կամ խնջոյքի հաւաքւէին, Մուրացանը անմիջապէս նրա կողքին պիտի նստէր, յետոյ միայն միւս նախարարները՝ իրանց կարգով:

Արծրունիներին պաշտօն է նա տալիս՝ թագաւորի առջևից արծւէնշան զրօշակը տանել, իսկ Վարաժնունիներին՝ որսի վերակացու է կարգում:

Բացի զբանցից, Վաղարշակն առանձին առանձին պաշտօնեաներ է նշանակում զօրանոցների, հաւանոցների, ամառանոցների և ուրիշ բազմաթիւ կարևոր գործերի վրայ:

Այսպէս բոլոր աչքի ընկնող պաշտօնները եկւոր նախարարներին տալուց ու նրանց սիրտը գրաւելուց յետոյ, Վաղարշակ չէ մոռանում նաև Հայկի ցեղին: Նա զբանց քաջերից ու հաւատարիմներից ընտրում ու կազմում է իր պալատի պահապան զօրքը, որ կոչւում է Ոստան զունդ:

Ամենապատաւոք պաշտօններից մէկն էլ քրմութիւնն էր, որը Վաղարշակ յանձնում է Վահեունեաց ցեղին, յետոյ Հայաստանի ամենահին քաղաքում—

Արմաւիրում՝ մեհակներ է շինել տալիս և նրան Սըր-ըազան քաղաք յայտարարում:

Այդտեղ էր, որ նա Արևի և Լուսնի պատւին արձաններ է կանգնել տալիս:

IV

Վաղարշակն ինչպէ՞ս է կառավարում Հայաստանը

Այս բոլոր գործերի հետ, Վաղարշակը չէ մոռանում հետզհետէ կարգի բերել նաև իր զօրաբանակը:

Նա իր զօրքի ընդհանուր հրամանատար, ինչպէս և բոլոր հեծելազօրքի պետ է նշանակում Բագարատ նախարարին, իսկ Մուրացան նախարարին է յանձնում հետևակ զօրքերի կառավարութիւնը: Դրանք էլ իրանց օգնականներն ունէին:

Նա Հայաստանը բաժանում է նահանգների և գաւառների և զբանց կառավարութիւնը յանձնում գանազան նախարարների:

Այն նախարարները, որ ապրում էին սահմանների վրայ, պարտաւոր էին իրանց բանակը միշտ կազմ ու պատրաստ պահել, որպէսզի թշնամիների յարձակման դէպքում՝ կարող լինէին հայրենիքը պաշտպանել:

Սահմանապահ նախարարներից գլխաւորներն էին հետևեալները. հիւսիսում Դուգարաց բզեշխը, հիւսիսարևելքում՝ Սիսակեանները, հարաւ-արևելքում՝ Ղաղմեանները, հարաւում՝ Աղծնեաց բզեշխը, իսկ արևմտքում՝ Անգեղ տօհմը, որի համբաւոր ներկայացուցիչը Տորը իշխանն էր:

Վաղարշակն իր դրած օրէնքների գործադրութեան վրայ հսկելու համար, թէ գիւղերում և թէ քաղաքներում, առանձին-առանձին դատաւորներ է նշանակում:

Նա մինչև անգամ իր պալատում երկու մարդու պաշտօն է տալիս, որոնցից մէկը պարտաւոր էր յիշեցնել թագաւորին իր գործած անիրաւութիւնները, իսկ միւսը՝ յանցաւորներին պատժելը:

Այս բոլոր գործերը կարգ ու կանոնի տակ դրնելուց յետոյ, Վաղարշակը չէ մոռանում և մի շատ կարևոր բան, այսինքն գահաժառանգութեան խնդիրը, որը կարող էր, իր մահից յետոյ, պատճառ դառնալ արիւնհեղութիւնների:

Նա կարգադրում է, որ թագաւորի մօտ մնայ միայն անղրանիկ որդին, իսկ միւս որդիներն ու ազգականները՝ ուրիշ աւելի հեռու նահանգներում ապրեն:

Այսպիսով Վաղարշակն իր թագաւորութեան աւելի քան 20 տարւայ ընթացքում այնպիսի կարգեր և օրէնքներ է սահմանում հայոց աշխարհի համար, որոնք մինչ այդ ժամանակ միանգամայն անծանօթ էին հայ ժողովրդին:

44.

ԱՆՏԱՇԷՍ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ

Արշակունիները թէև հետզհետէ բազմաթիւ երկիրների տէր են դառնում, բայց դրանցից իւրաքանչիւրն ունէր իր առանձին թագաւորը:

Այդ թագաւորների մէջ, առաջին տեղն էր բռնում պարթևականին, իսկ երկրորդ տեղը՝ Հայաստանին:

Վաղարշակի թուր, Արտաշէսը, որ Հայաստանում էր թագաւորում, մի հպարտ ու պատերազմասէր մարդ էր: Նա իր հօրը, Արշակի գահը նստելուն պէս, ցանկանում է թագաւորների թագաւոր դառնալ, ուրիշ խօսքով՝ խլել պարթևաց թագաւորից առաջնութեան պատիւը:

Հէնց այդ պատճառով էլ, նա յարձակում է իր ազգակից Արշական թագաւորի վրայ և խլում նրանից ինչպէս առաջնութեան, նոյնպէս էլ փող կտրելու իրաւունքը: Պարթևաց երկրում նա իր համար մինչև անգամ պալատ է շինել տալիս ու իր պատկերով է փող կտրում:

Արտաշէսն այս յաջողութիւնից խրախուսած, վճռում է արշաւել դէպի արևմուտք՝ նւաճելու համար Փոքր Ասիայի մանր-մունր ազգերը և յետոյ, Մեծ ծովի (Միջերկրական) վրայ նաւարկելով՝ գնալ, հասնել հեռաւոր Յունաստան և տիրել այդ գեղեցիկ երկրին:

Նա իր այս միտքն իրագործելու համար, նախ Տիգրան որդուն Արարատեան երկրի վրայ թագաւոր է կարգում, յետոյ Հայաստանի հիւսիսային երկրները—Պոնտոսն ու Կովկասը յանձնում է իր դաշնակից Պոնտացի Միհրդատ իշխանին և նրան կնութեան է տալիս իր Արտաշատայ աղջիկը:

Այդ բոլորը կարգադրելուց յետոյ, իր հպատակ ազգերից նա անթիւ, անհամար զօրք է հաւաքում և արշաւում է դէպի արևմուտք:

Արտաշէսի զօրքի թիւ մասին պատմում են, որ

եթէ իւրաքանչիւր զինւոր միւսնոյն տեղը մի քար զը-
ցէր՝ այդ տեղում ահագին բլուր կը ձևանար. որ երբ զե-
տից ջուր խմէին՝ գետը ցամաքելու աստիճան կը պակա-
սէր: Պատմում են նաև, որ երբ այդ զօրքերը մի-մի
նետ էին արձակում, արևը խաւար, և լոյս-ցերեկը
մութ էր դառնում: Նրա զօրքերը այնքան բազմաթիւ
էին, որ անկարելի էր համարել, ուստի չափելով էին
միայն կարողանում որոշել չափը:

Այս ոյժերով Արտաշէսը որտեղից որ անցել է, բոլոր
Թագաւորները ահ ու սարսափի մէջ են ընկել և շատե-
րը երկիւղից ընդ առաջ գնալով՝ Թանկագին ընծա-
ներ են մատուցել և իրանց հպատակութիւնը յայտնել:

Արտաշէսը տիրելով Փոքր Ասիայի շատ երկիր-
ներին, այդ տեղերից պղնձից ձուլած ու ոսկեզօծ
շատ կոտրքեր է ուղարկել Արմաւիր և հրամայել է,
նրանց կանգնեն այլ և այլ մեհեանների մէջ:

Այս Արշակունի աշխարհակալը վերջապէս հաս-
նում է Մեծ ծովի եզերքը և իր նաւերով անցնում
ծովի արևմտեան ափը—Յունաստան: Նա այնտեղ, շատ
հարուստ քաղաքներ, մեծ ու փոքր գիւղեր աւերելուց,
քանդելուց յետոյ, բազմաթիւ յունական կուռքեր է
Հայաստան ուղարկում, որոնք նոյնպէս զետեղում
են հայոց աստածների կողքին:

Այս ահ ու սարսափ ազդող Արտաշէսը, երբ
պատրաստում էր աւելի ու աւելի հեռու՝ մինչև Հը-
ռոմ գնալ, խորամանկ հռոմայեցիք, փոխանակ պա-
տերազմելու, առատ ու փայլուն ոսկիներով կաշա-
ռում են նրա զինւորականներին ու նրանց ձեռքով
սպանել տալիս այդ յանգուգն մարդուն,

Հպարտ ու փառասէր Թագաւորը մեռնելիս՝ հե-
տեալ բացականչութիւնն է անում: «Աւանդ փառացս
անցաւորի»:

45.

ԵՐԻԱՆԴ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ

I

Արտաշէսի փախուստը

Արտաշէս I-ի մայից յետոյ, Արշակունեաց գահի
վրայ մի շարք Թագաւորներ են նստում: Այդ Թագա-
ւորներից Սանատրուկը, որսի ժամանակ պատահմամբ
սպանւում է:

Երանդ Արշակունի նախարարը, որ Սանատրուկի
հեռաւոր ազգականն էր, հայնախարարների մեծ մա-
սի սիրաւ գրաւելով՝ Թագաւորական գահի վրայ է
բարձրանում:

Սակայն Բագրատունի նախարարներից ոչ մէկը
յանձն չէ առնում նրա գլխին թագ գնել. որովհետև
Վաղարշակի դրած օրէնքի համաձայն, Թագաւորելու
իրաւունքը պատկանում էր միմիայն Սանատրուկի
ժառանգներին:

Այդպիսով Երանդի ու Բագրատունի նախարար-
ների յարաբերութիւնները հետզհետէ լարւում են:

Երանդը կասկածելով, որ մի գուցէ Սանատրու-
կի ժառանգները նախարարների օգնութեամբ փոր-
ձեն իրանց հօր գահին տէրը դառնալ, հրամայում է
բոլորին կոտորել:

Այդ կոտորածից ազատուամ է միայն մի մանուկ՝ Արտաշէս անուկով, որի ծծմայրը գաղտագողի փախցնում է նրան ու թազցնում Կատուտան ծովի (Ուրմիոյ լիճ) մօտերը՝ Հեր գաւառում:

Բագրատունեաց ցեղից Սմբատ Բիւրատեանը, որ մի շատ յանդուգն ու քաջ նախարար էր, կոտորածի և Արտաշէսի փախուստի լուրն ստանալով, վճռում է մանուկ Արտաշէսին պաշտպան հանդիսանալ:

Նա իր երկու աղջիկներին՝ Սմբատանոյշին ու Սմբատուհուն Սպեր գաւառի իր հայրական կալածից իսկոյն տեղափոխում է Բայքերդ ամրոցը և ինքն շտապում է որբացած թագաժառանգի օգնութեան:

Երբ Երւանդը իմանում է Արտաշէսի փախուստը, սաստիկ վրդովւում է և ամեն կողմ մարդիկ է ուղարկում, որպէսզի գտնեն նրան և տեղն ու տեղը նրա կեանքին վերջ տան:

Սմբատն Արտաշէսի հետ երկար ժամանակ ձորերի մէջ է թափառում ու պահում: Քանիքանի անգամներ նրանք իջեանում են Մարաստանի բարձր սարերի վրայ ու մար հովիւների վրանների տակ գիշերում, մինչև որ յարմար ժամանակ գտնելով՝ անցնում են պարթևաց սահմանն ու ապաւինում Դարեհ Արշակունի թագաւորին:

Դարեհը շատ սիրով է ընդունում թագազուրկ արքայորդուն և Սմբատին: Նա Արտաշէսին պահում է իր պալատում և կրթում իր զաւակների հետ, իսկ Սմբատին նւիրում է ընդարձակ կալածներ՝ Մարաստանի շրջանում:

Երւանդը շատ փորձեր է անում Արտաշէսին ձեռք ձգելու համար: Նա Դարեհին դեսպաններ ու-

ղարկելով աշխատում է համոզել, թէ նա Սանատրուկի որդին չէ, այլ մար հովիւ որդի և Սմբատը խաբել է նրան: Նա Սմբատին էլ է մարդիկ ուղարկում և, զանազան խոստովանելով, խնդրում, որ Արտաշէսին իրան յանձնի:

Դարեհ թագաւորը, հաւատ չընծայելով Երւանդի և ոչ մէկ ասածին, ընդհակառակը, հետզհետէ աւելի ու աւելի է սիրում իր խնամքին յանձնած որբուկին ու նրա դաստիարակ Սմբատին: Սմբատը Երւանդի մարդկանց խայտառակաբար յետ դարձնելով յայտարարում է, որ Երւանդը մի գող է, մի յափշտակիչ, իսկ Արտաշէսը՝ միակ օրինաւոր ժառանգը հայոց գահին:

Երբ Երւանդի բոլոր փորձերը, Արտաշէսին ձեռք ձգելու համար, անյաջող են անցնում, նա դիմում է վրիժառութեան: Նա յարձակւում է Բայքերդ ամրոցի վրայ, տիրում է նրան և Սմբատանոյշին ու Սմբատուհուն գերի բռնելով՝ տանում, փակում է Եփրատ գետի վրայ գտնւող՝ Անի ամրոցում:

II

Երւանդը պատերազմի է պատրաստում

Տարիների ընթացքում Երւանդն անկարող է լինում որևէ կերպով Արտաշէսին ձեռք ձգել, ուստի գալիք վտանգից ազատելու համար՝ դիմում է այլ և այլ միջոցների:

Ամենից առաջ Միջագետքը նա տալիս է հռոմայեցիներին, որի փոխարէն նրանք պարտաւորւում

են օգնել Երևանդին՝ երբ նա պատերազմ ունենայ պարթևների հետ: Բացի այդ, նա խոստանում է տարեց-տարի որոշ հարկ տալ նրանց:

Ապա Երևանդն իր գահը Մծբինից փոխադրում է հայոց հին մայրաքաղաքը—Արմաւիր: Սակայն այդտեղ էլ նա երկար չէ մնում: Արմաւիրի արևմտեան կողմում, Երասխ գետի ափին մի բարձրադիր վայր է նա ընտրում և այնտեղ շինել է տալիս մի նոր պարսպապատ քաղաք՝ Երևանդաշատ անունով:

Երևանդը շարունակ մտածելով իր թշնամիների մասին, դարձել էր վերին աստիճանի կասկածոտ. դրա համար էլ ինքնապաշտպանութեան մի շարք միջոցների է դիմում:

Նա Երևանդաշատ քաղաքը դրսից ամուր ու բարձր պարիսպով պատելուց յետոյ, քաղաքի մէջտեղում էլ մի միջնաբերդ է շինել տալիս՝ երկաթէ դռներով: Այդ դռները ցերեկները բացում, իսկ գիշերները փակում էին: Միջնաբերդը քաղաքի հետ միացւած էր երկաթէ կամուրջներով:

Երևանդն ինքը ապրում էր հէնց այդ միջնաբերդում, ուր տեղափոխել էր նաև արքունական բոլոր գանձերն ու հարստութիւնները: Նա Արմաւիրից չէր տեղափոխել միայն կուռքերը, վախենալով, որ շինի թէ տօների պատճառով հաւաքւած ամբոխը մի դաւադրութիւն սարքէ իր դէմ:

Բացի Երևանդաշատից, Ախուրեան գետի վրայ, Երևանդը մի ուրիշ քաղաք էլ է շինել տալիս և հրամայում է այնտեղ փոխադրել բոլոր կուռքերի բազինները (արձանները), որի պատճառով էլ այդտեղը կոչւում է Բազարան:

Երևանդն է շինել տւել նաև Արաքսի հարաւային կողմում Երևանդակերտ ամուր բերդաքաղաքը,

Քուրմերին (հոգևորականներին), որոնք Հայաստանում բաւական մեծ թիւ էին կազմում և շատ ազդեցիկ դեր խաղում, իր կողմը գրաւելու և խիստ մօտիկից հսկելու համար, Երևանդն իր Երևազ եղբօրը նրանց վրայ քրմապետ է կարգում:

III

Երևանդն սպանում, իսկ Արտաշէսը թագաւորում է

Չնայելով Երևանդի գործ դրած այնքան բազմատեսակ միջոցներին, որպէս զի վտանգից ազատի, այնուամենայնիւ նա շատ տխուր վերջ է ունենում:

Մինչդեռ Արտաշէս արքայորդին, մեծանում էր Դարեհ թագաւորի պալատում, Սմբատ Բիւրատեանը զանազան արշաւանքներում ցոյց տւած իր քաջագործութիւններովն ու հաւատարմութեամբը՝ թէ բոլոր պարթև նախարարների և թէ մանաւանդ Դարեհ թագաւորի առանձին սէրն էր վայելում:

Սմբատի խնդիրքով պարթև մեծամեծները դիմում են Դարեհ թագաւորին և միջնորդում, որ նա Արտաշէսին օգնէ՝ իր հօր գահին տիրանալու համար:

Դարեհը սիրով ընդունում է այդ միջնորդութիւնը և Սմբատին զօրք է տալիս այդ նպատակով:

Սմբատն Արտաշէսի հետ, պարթևական բանակի գլուխն անցած, շտապում է դէպի հայոց աշխարհ:

Երևանդն այդ Ժամանակ Ուտէացոց աշխարհումն էր: Երբ իմանում է Սմբատի ճանապարհ ընկնելը, իսկոյն շտապում է վերադառնալ Երևանդաշատ: Նա հայերից, վրացիներից բաւական զօրք է հաւաքում, ինչպէս և Կապադովկիայից, Միջագետքից էլ հրաւիրում է շատ վարձկան զինւորներ և պատրաստւում է պատերազմի:

Երևանդը նախարարներին իր կողմը դրաւելու համար, հարուստ ընծաներ ու առատ պարգևներ է նւիրում:

Նա առանձին ուշադրութիւն է դարձնում Արգամ Մուրացան նախարարի վրայ և նրան է վերադարձնում Երկրորդական գահը, որ իր նախորդները խլել էին նրանից:

Երևանդի բոլոր այս նախադգուշութիւնները սակայն զուր են անցնում: Հէնց որ Սմբատն ու Արտաշէսը երևում են Ուտէացոց սահմանի վրայ, սահմանապահ նախարարներն իրանց զօրքով անցնում են օրինաւոր թագաժառանգի կողմը: Երևանդի միակ ու մեծ յոյսը—Հռոմայեցիներն էլ՝ ուշանում էին:

Այս հանգամանքները շատ վատ էին ազդում Երևանդի մօտ միացող միւս նախարարների վրայ և վրհատութիւն առաջ բերում նրանց շարքերում:

Սմբատի բանակը, Գեղարքունեաց սարերից անցնելով, գալիս հասնում է Երևանդաշտից դէպի հիւսիս և Ախուրեան գետի ափին, Երևանդի դէմ բանակ դնում:

Պատերազմն սկսելուց առաջ, Արտաշէսը գաղտնի բանակցում է Արգամ նախարարի հետ ու խոստանում նրան աւելի մեծ պատիւներ՝ եթէ նա խօսք

տար պատերազմի հէնց սկզբում թողնել Երևանդին և անցնել իր կողմը:

Հնչում են փողերը, սկսում է պատերազմը:

Արտաշէսի հայ և պարսիկ կտրիճները, հետիոտն թէ ձիաւոր, կատաղի արշաւանք են սկսում:

Արտաշէսի դրօշակների ծածանման հետ Արգամը թողնում է Երևանդի բանակն ու իր զօրքով պատերազմի դաշտից յետ քաշւում:

Երևանդի բանակի աջ ու ձախ թևերի վրայ կըռուող նախարարները տեսնելով այդ, նոյնպէս խառնւում են Արտաշէսի բանակին և կռւում իրանց նախկին տիրոջ դէմ:

Պատերազմը սակայն շարունակւում է:

Երևանդը թէկ մնում է միայն վրացի ու վարձկան զինւորներով, բայց նա կատաղի կերպով դիմադրում է և ամեն հնարք գործ է դնում մանաւանդ Արտաշէսին սպանելու:

Հասել էին վճռական ըոպէները: Վրացի ու վարձկան զինւորները սոսկալի կերպով ջարդւում ու փախուստ են տալիս. միայն Տաւրոսցի քաջերն էին, որ յանդգնութիւն ունեցան առաջ մղւելու, պաշարելու Արտաշէսին վտանգաւոր կերպով և աշխատելու՝ իրանց Երևանդին տւած խոստման համաձայն՝ սպանելու Արտաշէսին:

Այդ վտանգաւոր ըոպէին, Արտաշէսի ծծմօր որդին՝ Դիսակը յանկարծ վրայ է պըծնում ու իր կեանքի գնով ազատում Արտաշէսին:

Երբ Երևանդի այս վերջին յոյսն էլ է ջախջախւում և երբ նա տեսնում է իր զօրքի այդպէս չա-

րաչար յաղթելը, նստում է ձի ու սրնթաց փախ-
չում դէպի Երւանդաշատ:

Ճանապարհին մի քանի տեղերում նա ձի է փո-
խում, որպէսզի արագ գնայ ու թշնամու ձեռքը չը
ընկնի, բայց բաշակորով Սմբատը մի գումարտակ
գործով հալածում է նրան, մինչև Երւանդաշատի դռ-
ները:

Արտաշէսն այդ գիշեր փնտում է պատերազմի դաշ-
տում և գրաւում բոլոր այն աւարը, որ Երւանդը թո-
ղել էր այնտեղ: Նա երկու կողմից ընկած բոլոր զին-
ւորների դիակները թաղել է տալիս ու այդ օրւան
յիշատակի համար այդ տեղը *Երւանդավան*, այսինքն
Երւանդին վանած, փախցրած տեղ է կոչում:

Հետեւեալ առաւօտ, լուսադէմին՝ Արտաշէսն իր
բանակով գնում է Երւանդաշատի վրայ: Նա կէսօրից
առաջ հասնում է այնտեղ և հրամայում է իր գործե-
րին կանչել. «Մարամանտ», այսինքն Մարն եկաւ: Դը-
րանով Արտաշէս յիշեցնում էր այն նախատիները, որ
Երւանդը հասցրել էր իրան:

Առաջին ուժեղ յարձակումից յետոյ, նախ պա-
հապանները և ապա բերդի գործերն են անձնատուր
լինում և պղնձէ դռները բաց անում: Արտաշէսի զին-
ւորները ներս են խուժում, ուր նրանցից մէկը պա-
տահմամբ, թրով Երւանդին սպանում է:

Արտաշէսը շատ վեհանձնութեամբ է վարւում նը-
րա դիակի հետ: Նա հրամայում է, իբրև մօր կող-
մից Արշակունի, թաղել նրան յարգանքով ու վրան
մահարձան կանգնել:

Արտաշէսը Երւանդի յիշատակը բոլորովին ջնջե-

լու համար, Երւանդաշատի անունը փոխում է և Մար-
մէտ է անւանում:

Այնուհետև Սմբատ Բիւրատեանը մտնելով ար-
քունական գանձարանը, այնտեղից վերցնում է Ար-
տաշէսի հօր, Սանատրուկի թագը և բերում, դը-
նում է իր սիրելի Արտաշէսի գլխին ու նրան թա-
գաւոր պսակում հայոց աշխարհի վրայ:

41.

ԱՐՏԱՇԷՍ II

I

Արտաշէսի առաջին գործերը

Նոր թագաւորը գահ բարձրանալուց անմիջապէս
յետոյ, իր առաջին պարտքն է համարում, իրան օգ-
նող պարթևաց գործին մեծամեծ ու առատ նւէրներ
տալ և ճանապարհել Պարսկաստան:

Իր խոստմունքի համաձայն, նա Արգամին Երկ-
րորդական գահի հետ, շնորհում է նաև յակնթակապ
պսակ, երկու տականջների օղեր և մի ոտին էլ կար-
միր կօշիկ: Բացի այդ, նա իրաւունք է տալիս նրան՝
թագաւորի հետ սեղան նստելիս՝ գործածել ոսկի զը-
ղալ, պատառաքաղ ու ըածակ:

Երկրորդ թագակիրը չի մոռանում իր բարե-
րար Սմբատին: Արտաշէսը նրան է յանձնում բոլոր
հայ գորաց սպարապետութիւնը, ինչպէս նաև ար-
քունի պալատի վերակացութիւնը:

իր ազատարար Գիսակի որդուն, Ներսէսին էլ հողեր է տալիս և նախարարների կարգն է դասում ու նրա ցեղն անւանում է Դիմարսեան, այսինքն՝ դէմքից կտրւած:

Մինչև այդ ժամանակ Երևանդաշատից ոչ շատ հեռու, Բագարանում քրմապետութեան պաշտօն էր վարում Երևանդի եղբայր Երւազը, որն իր եղբօր թե ու թիկունքը, ուստի և Արտաշէսի էլ կատաղի հակառակորդն էր եղել:

Թագաւորի կարգադրութեամբ Սմբատը գնում է Բագարան, բռնում է Երւազին ու խիստ կերպով պատժում նրան: Նրա տեղ նա քրմապետ է նշանակում Մոգալաշտէ (մոգ պաշտող) անունով մի անձն, որ Արտաշէսի շատ մօտիկ բարեկամն էր: Յետոյ նա գրաւում է Երւազի բոլոր հարստութիւնը, նրա 500 ի չափ ծառաները, մեհենական թանկագին իրերն ու զարդերը և բերում, յանձնում է թագաւորին:

Թագաւորը Երւազի 500 ծառաները Սմբատին է պարգևում, իսկ գանձերի վրայ աւելացնելով ուրիշ շատ արժէքաւոր ընծաներ՝ Սմբատի հետ ուղարկում է իր բարերար Դարեն թագաւորին և յայտնում իր սրտագին շնորհակալութիւնները:

Դրանից յետոյ Արտաշէսը, Երասխ գետի ափին, շինել է տալիս մի նոր քաղաք, զարդարում է նրան հոյակապ ու գեղեցիկ շէնքերով և իր անունով կոչում է Արտաշատ: Նա Երևանդաշատից այդտեղ է փոխադրում իր թագաւորական գահը, նրան դարձնում է իր մայրաքաղաքը, և այնտեղ է տեղափոխում Բագարանում եղած բոլոր աստուածների արձանները:

Այդ քաղաքի առևտուրի և արհեստների զարգաց-

ման նպաստելու համար, Արտաշէսն Երևանդաշատում բնակւող շատ հրէաներին էլ բերում, բնակեցնում է Արտաշատում:

Արտաշէսի այդ զբաղւած ժամանակը, Հայաստանի սահմանների վրայ երևում են հռոմայեցի հարկահանները բազմաթիւ զօրքերով և պահանջում են իրանց հասանելիք հարկերը, սպառնալով, որ հակառակ դէպքում կը խուժեն Հայաստան և ամեն ինչ տակն ու վրայ կանեն:

Արտաշէսը հռոմէական ահագին լեգէոններին դիմադրելու պատրաստութիւն չունենալուն պատճառով՝ կատարում է նրանց պահանջը և հաշտւում հռոմայեցոց հետ:

II

Արտաշէսն ու Սալմենիկը

Հաղիւ էր պրծել Արտաշէսը հռոմայեցիներից, ահա Կովկասեան լեռնալանները, միացած վրացոց մի մասի հետ, արշաւում են Հայաստան և սկսում ասպատակել հայոց երկիրները:

Արտաշէսն այս անգամ հաւաքում է իր զօրքերն ու հասնում Կուր գետի ափը, ուր առաջին ճակատամարտին յետ է մղում թշնամիներին, որոնք գնում, բանակ են դնում գետի ձախ ափին: Արտաշէսը կանգ է առնում նոյն գետի աջ կողմին: Այդ պատերազմում Արտաշէսը գերի է վերցնում Ալանաց թագաւորի որդուն:

Ծերունի թագաւորը գեսպանների միջոցով ա-

դաշուժ, պաղատում է, որ Արտաշէսը բարեկամանայ իր հետ և վերադարձնի գերի ընկած որդուն, բայց Արտաշէսը մերժում է:

Արտաշէսի միտքը սակայն փոխում է, երբ Կուր գետի ափին երևում է Սաթենիկը՝ ծերունի և վրշտահար թագաւորի գեղեցիկ ու աննման աղջիկը: Արքայադուստրը ձայն է տալիս Արտաշէսին և ասում.

— Ով մեծ և ազնիւ թագաւոր, ազատիր իմ սիրելի եղբորս, միթէ հաճելի են քեզ իմ թշուառ հօրս օրն ի բուն թափած արցունքները: Վայել է, որ երկու դրացի ազգերն այդ կերպ, միմեանցից վրէժ լուծեն: Աղաչում եմ, գթա՛, ողորմի իմ ալեգարդ հայրիկիս ու նւիրի ինձ իմ սիրելի եղբօրս:

Սաթենիկի խելօք և անուշիկ խօսքերը, մանաւանդ նրա աննման գեղեցկութիւնը՝ հայոց երիտասարդ թագաւորի սիրտը շարժում են և նա անմիջապէս ազատ է արձակում Սաթենիկի եղբօրը: Ալանների վրաններում տիրում է չափից դուրս ուրախութիւն:

Հայոց թագաւորը հէնց այդ ըոպէին հաւանելով աննման Սաթենիկին, Սմբատի խորհրդով, գեսպաններ է ուղարկում Ալանաց թագաւորի մօտ և արքայադուստրն իրան կնութեան է ուղում:

Համաձայնութիւնն առնելուց յետոյ, Արտաշէսն Ալանաց թագաւորին ընծայ է ուղարկում շատ ոսկի և կարմիր մորթ, որ լեռնականների մէջ խիստ յարգի էր: Ապա Սմբատն և ուրիշ շատ նախարարներ, արքայազուն իշխանների ու իշխանուհիների հետ, անցնում են գետը և գնում մեծ փառքով ու պատուով

Սաթենիկին—հայոց թագուհուն՝ բերում Արտաշէսի վրանը:

Արտաշէսն Ալանաց թագաւորի հետ դաշն կապելուց յետոյ, վերադառնում է Արտաշատ, ուր սարքում են ճոխ հարսանեկան հանդէսներ, որոնց մասին Գողթան երգիչները շատ գեղեցիկ երգեր են երգել:

III

Արտաշէսի քարեկարգութիւնները

Արտաշէսի աչքի ընկնող և փայլուն գործն եղել է այն, որ նա ամեն միջոց գործ է դրել և նպաստել հայ ժողովրդի յառաջադիմութեանը:

Արտաշէսն օտար երկիրներից բազմաթիւ գաղթականներ է բերել տալիս ու բնակեցնում Հայաստանի անմարդաբնակ վայրերում:

Տարիների ընթացքում այդ տեղերում, գիւղեր ու ագարակներ են շինւում, և որպէսզի մէկի հողը միւսի հողերի հետ չը խառնւի, Արտաշէսը հրամայում է որոշ սահմաններ դնել և սահմանադրութիւնների վրայ քառակուսի քարեր տնկել:

Արտաշէսն որոշ կարգ-կանոն մտցնելով հողերի բաժանման մէջ, մեծ զարկ է տալիս երկրի մշակութեան գործին—երկրագործութեան:

Նա, բացի այդ, մեծ ուշադրութիւն է դարձնում արւեստների ու գիտութեան վրայ:

Հաղորդակցութեան միջոցները նրա օրով աւելի ևս կանոնաւորւում են, նա բազմաթիւ կամուրջներ է շինել տալիս, հրամայում է ծովականների ու գետերի

վրայ նաւակներ բանացնել և վերջապէս ցամաքի վրայ, երթեկեկութեան համար՝ ուղիղ և հարթ ճանապարհներ է կառուցել տալիս:

Ժողովրդական երգիչների երգածի համաձայն, Արտաշէսի օրով, երկիր չէր մնացել, որ անմշակ լինէր, մարդ չէր մնացել, որ պարապ ու անգործ շրջէր:

Մինչև Արտաշէսի օրերը հայերը գրեթէ գործածութեան հետ ծանօթ չէին, ինչպէս նաև տարիների, ամիսների, շաբաթների հաշիւը պահելու սովորութիւնը չունէին: Նա առաջինն է եղել, որ մտցրել է այդ բոլորը հայոց մէջ և այդպիսով նպաստել հայ ժողովրդի մտաւոր յառաջադիմութեանը:

IV

Արտաշէսի վերջին օրերը և Արտաւազը

Մինչև այժմ, ինչպէս տեսանք, Արտաշէսը գրեթէ իր բոլոր գործերում յաջողութիւն է գտել. բայց այդ այնքան սիրւած, յարգւած մարդն էլ, ծերութեան հասակում ունեցել է իր ընտանեկան շատ ցաւերն ու հոգսերը:

Նրան մեծ վիշտ պատճառել են իր որդիները: Սրանցից Արտաւազը բնաւորութեամբ մի չար ու նախանձոտ մարդ է եղել, և զրա համար էլ ամբողջ իր կեանքն եղել է չարութիւնների մի օղակ:

Նախանձելով Արգամի երկրորդական գահի և բարձր պատւի վրայ, նա գրգռում է հօրը՝ Արգամի դէմ, ասելով, որ իբր Արգամը աչք է ունեցել թագաւորական իշխանութեան վրայ:

Բանն այնտեղ է հասցնում, որ թագաւորը վերջապէս խլում է Մուրացան ցեղից երկրորդութիւնը և տալիս Արտաւազին: Նրանով սակայն չի գոհանում նա:

Մի անգամ Արտաշէսն ու իր որդիները, երբ Արգամի մօտ ճաշի էին, արքայորդիներն աղմուկ են բարձրացնում, թէ Արգամը թագաւորի դէմ դաւադրութիւն է սարքել և ուզում է թագաւորին սպանել: Այդ պատրւակով նրանք թափւում են ծերունի նախարարի վրայ, ծեծում են ու մազերից քաշկոտում:

Արտաշէս, սաստիկ վրդովւած, դառնում է Արտաշատ և իր Մաթան որդուն յարձնում է մի գունդ, որ գնայ և Արգամին պատժէ: Նա գնում է և Արգամի ցեղը կոտորում, պալատն այրում ու ստացւածքն էլ արքունիք է գրաւում:

Դրանից յետոյ հազիւ թէ թագաւորի ու Արգամի միջև հաշտութիւն էր կայացել ու վերջինն իր կալւածները յետ ստացել երբ Արտաւազը վճռում է գրաւել Արգամի Նախիջևան քաղաքը և նրա սիրտի հիւսիսային կողմն ունեցած կալւածները: Արգամի որդին չի կարողանում տանել այս բոլոր անարգանքներն ու զրկանքները և ապստամբում է: Արտաւազը յարձակւում է նրա վրայ և յաղթելով Մուրացանների՝ կոտորում է այդ ամբողջ ցեղը. նա չի խնայում նոյնիսկ ակեղարդ ծերուկին— Արգամ նախարարին:

Արտաւազը Մուրացանների հետ իր գործն այսպէս վերջացնելուց յետոյ, աչք է դնում Սմբատ Բիւրատեանի պաշտօնների ու հարստութեան վրայ և ուզում է սպանել այն մարդուն, որ իր հօր խնամակալը, ազատարարն ու թագաւորեցնողն էր եղել:

Թագաւորն իմանալով Արտաւազի այդ չար միտ-

քը, սաստիկ յուզւում, վրդովւում է, բայց խոհեմ ու վեհանձն Սմբատը, իր յօժար կամքով թողնում է իր բոլոր պաշտօններն ու հեռանում դէպի Կորդւաց աշխարհը: Այդպիսով Արտաւազդը դառնում է հայոց զօրքերի սպարապետ:

Նա արդէն հասել էր փառքի գագաթնակէտին, մնում էր միայն, որ թագաւոր դառնար:

Արտաւազդի միւս եղբայրները, սակայն, անգործ չեն մնում, նրանք էլ իրանց կանանց թելադրութեամբ, սկսում են խիստ կերպով բողոքել իրանց եղբօր դէմ, որ պետական բոլոր բարձր պաշտօնները իրան էլ սեփականեցրել:

Արտաշէսն իր որդիներին խաղաղացնելու համար, իւրաքանչիւրին մի-մի պաշտօն է տալիս: Վրոյրին՝ արքունի պալատի հազարապետ, իսկ Մաժանին՝ քրմապետ է նշանակում: Յետոյ իր ամբողջ զօրքը չորս մասի է բաժանում, որի արեւելեան մասը յանձնում է Արտաւազդին, Արեւմուտքինը՝ Տիրանին, հիւսիսայինը՝ Զարեհին, իսկ հարաւայինը՝ Սմբատ Բագրատունուն:

Այնուհետև Արտաշէս լսելով, որ հռոմայեցոց պետութեան մէջ խռովութիւններ են ծագել, ապստամբելու յարմար առիթ է համարում և դադարեցնում է հարկը տալ:

Հռոմայեցիք սրտնեղած, բազմաթիւ զօրքով, Հայաստանի արեւմտեան կողմից վրայ են տալիս ու Տիգրանի հետ կռիւ բռնւելով՝ հալածում են նրան մինչև Բասենի հովիտը: Այնտեղ են հասնում Արտաւազդն ու Զարեհը իրանց բանակներով և պատերազմը նորոգում: Հռոմայեցիք սրանց էլ են խիստ նեղը

զցում: Վերջին ըոպէին պատերազմի դաշն է գալիս ծերունի և փորձաւոր Սմբատն ու իր թարմ ոյժերով թշնամիներին ջարդում է և մինչև Կապադովկիայի սահմանները փախցնում:

Այս յաղթութիւնից ոգևորւած՝ հռոմայեցոց հպատակ ուրիշ ազգերն էլ են ապստամբութեան դրօշ բարձրացնում և մերժում հարկ տալ: Այդ ժամանակ հռոմայեցոց դահի վրայ բարձրանում է մի նոր կայսր, որն անցնելով հռոմէական բազմաթիւ լեգէօնների գլուխը, յարձակւում է ապստամբների վրայ ու առանձին-առանձին նորից հպատակեցնում նրանց:

Արտաշէս վտանգի առաջն առնելու համար, շտապում է թանկագին ընծաներով գնալ կայսեր մօտ և ներողութիւն խնդրելով՝ խոստանում է ոչ միայն ապագայ, այլ և չվճարւած տարիների հարկերն էլ վճարել:

Եւ այնուհետև նա մինչև իր մահը, հաւատարիմ է մնում հռոմայեցիներին:

V

Արտաշէսի եւ Արտաւազդի մահը

Վերոյիշեալ պատերազմից յետոյ, Արտաշէսը հռոմայեցոց կայսեր առաջարկով, մեկնում է պարթևաց երկիրը, որպէսզի դադարեցնէ պատերազմը և հաշտեցնէ կռուող կողմերին, բայց ճանապարհին Մարանդ գաւառի Բակուրակերտ աւանում սաստիկ հիւանդանում է:

№ 31. Յանկարծ Արտաւազը անգունդն է գլորում:

Այդտեղ էր գտնուում Աքեղեան տոհմի Աքաղոյ անունով նախարարը, որ մի շատ կեղծաւոր ու շողոքորթ մարդ էր: Նա շատ է խնդրում, աղաչում Արտաշէսին, որ հրաման տայ իրան՝ գնալ Երիզա ականը և նրա առողջութեան համար աղօթել Անահիտ աստածուհուն:

Արտաշէսը թոյլ է տալիս Աքեղոյին գնալ Երիզա, բայց նա դեռ չվերադարձած՝ ծերունի թագաւորը մեռնում է:

Դառը կսկիծով է լսում հայ ժողովուրդը իր թագաւորի մահը, լսում են նաև արքայորդիներն ու նախարարները: Ամեն կողմ սուգ է տիրում. ամեն մարդ լաց է լինում: Արտաշէսին մինչև այդ չտեսնած կերպով են թաղում: Անթիւ, անհամար ժողովուրդ էր գնում նրա դագաղի առջևից ու յետևից:

Որդիներն ու ազգականները, նախարարներն ու զինւորականները նոյնպէս շարան-շարան՝ հետևում էին դագաղին:

Առջևից գնում էին փողհարները, ետևից լայկան կանայք, որոնք տխուր ու քաղցրաձայն երգում ու փառաբանում էին Արտաշէսի կատարած գործերն ու քաջութիւնները: Դրանց հետևում էին զօրքերն և ամբոխը:

Հօր դագաղի վրայ էլ Արտաւազը ցոյց է տալիս իր նախանձոտ ու չար ոգին: Նա տեսնելով ժողովրդի կողմից իր հօրը ցոյց տրած այս աննկարագրելի սէրը՝ ասում է. «Հայր, դու որ գնացիր և քեզ հետ տարար ամբողջ աշխարհը, ես էլ ռւմ, աւերակների վրայ թագաւորեմ»:

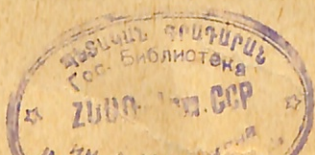
Արտաշէսի մեռնելուց յետոյ, իր ժառանգը, Ար-

տաւազդը դառնում է Հայաստանի թագաւոր: Պատմում են, որ մի օր, Արտաւազդը որսի գնալիս, երբ Արտաշատի կամրջովն էր անցնում, խելացնորւում է և գլորւում մի խոր անդունդի մէջ և անյայտ կորչում:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Երես	տող	տպւել է	պիտի լինի
11	14	նրանք	մարդիկ
20	14	գալ	գնալ
30	7	վերջակէտից յետոյ եղած ամբողջ նախադասութիւնը տեղափոխելու է 14 տողը 2 բառից յետոյ, և կարդացւելու է՝	մարդիկ հետզհետէ սովորեցին բնական լամ տուն շինել:
31	8	կող	ձող
52	8	համարում	համարւում
56	4	Առադաստանաւ	Առադաստանաւակ
62	20	նա շուռ է գալիս, }	նա ուղում է շուռ գալ,
87	20	անում	առնում
95	25	անգամ	անգամ

Արմ.
3-4921a

424

Վահագունով է նույն հեղինակների

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

(Գլխավոր կէտերը)

Գինը—75 կ.

7 0 13

